

تحقیقی مجلہ

کھوج

لاہور

چھ ماہی

مسلل شماره نمبر 64

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اور اینٹل کالج لاہور

ISSN: 1992-6545

مدیر	:	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد
نائب مدیر	:	ڈاکٹر نوید شہزاد
مجلس ادارت	:	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر نبیلہ رحمن، ڈاکٹر انجم رحمانی، ڈاکٹر یونس احقر (پاکستان)، ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بھارت)
مجلس مشاورت	:	ڈاکٹر سید اختر حسین اختر، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، ڈاکٹر ثریا احمد ڈاکٹر شاہد کاشمیری، خالد ہمایوں، عمران خالد (پاکستان)، ڈاکٹر ستیش کمار ورمما (بھارت)
کمپوزنگ	:	محمد سدھیر
چھاپہ خانہ	:	پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ	:	شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیسپس، لاہور (پاکستان)
ای میل	:	info@punjabi.pu.edu.pk
فون/فیکس	:	042-99210834
نٹارے دا مٹل	:	150/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 18 امریکی ڈالر

چھبیا ہی کھوج وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ

کھوج دا متفق ہونا ضروری نہیں..... (مدیر)

چھبیا ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں دکھ حکومت دے

مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1 مورخہ 2 جنوری 1980ء

دے مطابق سارے پنجاب دے سکولوں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

تحقیق مجلہ
چھیماہی
کھوج

شماره نمبر 2

جنوری۔ جون 2010ء

جلد 32

مسلسل شماره نمبر 64

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ کھوج وچ اچھے تحقیقی مقالے چھاپے جانداں نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھنوگھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جانداں نیں۔
- 5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔
- 8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں: کتاب داناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مدیر:

مجلہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info@punjabi.pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حشر نوں کچھری لا کے آپ بہن گے

رحمتاں دا ہووے گا نزول سامنے

چٹی دُدھ چانی وی میلی جاپدی

آپ دیاں قدماں دی دُھول سامنے

عبیر ابوذری

فہرست

7	مدیر	☆ اداریہ
9	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	☆ احمد یار مرالوی دا ان چھپیا قصہ چندر بدن اک نادر تے نایاب مخطوطہ
61	ڈاکٹر نسیرین مختار	☆ قادر یار دا پورن بھگت (تجزیاتی مطالعہ)
79	ڈاکٹر اقبال شاہد	☆ قدیم ایرانی مذاہب تے علامہ اقبال
87	ڈاکٹر سرفراز خالد	☆ صبر قادری دیاں نعتاں وچ قرآنی حوالے (تجزیاتی مطالعہ)
103	ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق	☆ مسدس حالی دے دو منظوم پنجابی ترجمے حصہ اردو
115	ڈاکٹر نوید شہزاد	☆ دیہاتی گیتوں کا مجموعہ: برطانوی نوآبادیاتی حکام کی سوچ کا عکاس حصہ انگریزی
☆	Dr. Nabila Rehman	Qadri School of Thought and Its Renowned Families in Pakistan 1
☆	Umar-ud-Din	An Acoustic Analysis of the Vowels of the Contemporary Standard Punjabi 17

اداریہ

معزز قارئین!

کھوج دا تازہ شمارہ حاضر اے، جیہدے وچ اٹھ (8) تحقیقی مقالے شامل نیں۔ ہر واری جتھے ایہہ آہر کیتا جاندا اے کہ کھوج وچ شامل کیتے جان والے مقالیاں نوں جانچن ہاراں دی رائے مطابق ودھیاتے معیاری بنایا جاوے، اوتھے ایس گل دا وی اہتمام کیتا جاندا اے کہ کسے وی کھوج کار دے اسلوب یا بیان ڈھنگ نوں ٹٹ بھج توں بچایا جاوے تے ایس لئی ڈھیر محتاط انداز وچ گھاٹاں وادھاں پوریاں جاون۔

” احمد یار مرالوی دا ان چھپیا قصہ چندر بدن ..... اک نادر تے نایاب مخطوطہ“ ایس شمارے دا پہلا کھوج لیکھ اے۔ احمد یار مرالوی اُتے پی ایچ۔ ڈی وی ہو چکی اے، پر ایس دے باوجود اے تیک اوہدی تخلیقی حیاتی دا مکمل احاطہ نہیں ہو سکیا۔ جیہدی اک مثال اوہناں دا ان چھپیا قصہ ”چندر بدن“ اے۔ ایہدی ادبی حیثیت اُتے چائن پاؤندیوں ہویاں مقالے دے آخر وچ ایس قصے دا متن سودھ کے پیش کر دتا گیا اے تاں جے قصہ پورے طور تے محفوظ وی ہو سکے تے منظر عام تے وی آسکے۔ دو جے لیکھ وچ ڈاکٹر نسرین مختار نے قادر یار دے ”پورن بھگت“ (قصے) بارے کھلاویں گل کیتی اے۔ اوہناں ایس قصے نوں Imagery تے رومانی لکھت متھیا اے۔ تیجا مقالہ ”قدیم ایرانی مذاہب تے علامہ اقبال“ ڈاکٹر اقبال شاہد دا لیکھ اے۔ ایہہ لیکھ او سے سلسلے دی کڑی اے جیہدے تحت اسیں پہلاں وی کئی وار دو جیاں زباناں دے اہم لکھاریاں تے لکھتاں بارے لکھے بھروسے مقالے ’کھوج‘ دا حصہ بنا چکے ہاں، تاں جے سانوں اپنے ادبی آل دوال دی وی خبر

رہوے۔ ڈاکٹر سرفراز خالد نے روایتی رنگ ڈھنگ دے بزرگ نعت گو شاعر صبر قادری دیاں نعتاں دے اک انگ نوں اپنی تحقیق دا موضوع بنایا اے تے نعتاں وچ قرآنی حوالیاں بارے قرآنی آیات دے کے سیاق و سباق سنے بحث کیتی اے۔ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ہوراں اپنے لیکھ دے مڈھ وچ ’مسدس حالی‘ دا تعارف دین مگروں سرشہاب الدین تے حکیم عبداللطیف عارف ولوں مسدس حالی دے منظوم پنجابی ترجمیاں دیاں خوبیاں خامیاں نوں سامنے لیاندا اے تے لوڑ موجب ونگیاں وی دتیاں نیں۔ مجموعی طور تے دوہاں ترجمیاں دی ادبی حیثیت اُتے گل بات کیتی گئی اے۔ دو بے حصے وچ ڈاکٹر نوید شہزاد دا اردو مقالہ بعنوان ”دیہاتی گیتوں کا مجموعہ: برطانوی نوآبادیاتی حکام کی سوچ کا عکاس“ شامل اے۔ جس وچ برطانوی نوآبادکاراں دی سوچ تے پالیسیاں بارے دوجی جنگِ عظیم دے دوران محکمہ اصلاح پنجاب لاہور ولوں شائع ہون والے شعری مجموعے ”دیہاتی گیتوں کا مجموعہ“ دے حوالے نال کھلارویں گل کیتی گئی اے۔ شمارے دا تیجا حصہ انگریزی مقالیاں تے مشتمل اے۔ ڈاکٹر نبیلہ رحمن دے مقالے وچ تصوف دے قادری سلسلے دے ذکرنوں موضوع تحقیق بنایا گیا اے جد کہ دوجا مقالہ انگریزی زبان و ادب دے استاد عمر الدین دا اے۔ پنجابی زبان دے لسانی پکھوں ایہہ اک اہم لیکھ اے جس وچ کئی نویاں بحثاں چھیڑیاں گئیاں نیں۔

پہلے کھوج شماریاں وانگوں ہتھلے شمارے وچ وی مختلف عنواناں ہیٹھ لکھے کھوج لیکھ چھاپن دی روایت نوں قائم رکھدیاں ہویاں اسیں اپنے پڑھن ہاراں توں امید کرنے آں کہ اوہ سانون اپنیاں قیمتی راداں نال نوازن گے۔

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-June. 2010, pp 09-58

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2010ء، مسلسل شماره 64

احمد یار مرالوی دا ان چھپیا قصہ چندر بدن اک نادر تے نایاب مخطوطہ

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زہد

Abstract

Ahmad Yar Maralwi is one of the 18th century Punjabi poet who contributed a lot to the genre of poetry in Punjabi. More than 66 of his books have been traced till now and doctoral level work has been done on his literary work. But still some of his books remain untraced. Story of Chandar Badan is one of those. Besides a brief introduction of Ahmad Yar Maralwi, this research article sheds light on the importance of diction and syntax of the story. The editing of the story has also been rendered in the light of both old and new scripts. The edited story has been annexed at the end of the article.

مصنف دا تعارف:

پنجابی زبان و ادب دی تاریخ وچ اٹھارویں صدی عیسوی ایس لحاظ نال خاص اہمیت رکھدی اے کہ ایس عہد وچ قصہ نگاری یا داستان گوئی عروج تے نظر آؤندی اے۔ جنے قصے ایس

☆ چیئر مین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور یونیورسٹی کالج، لاہور

سے لکھے گئے اونی شاید كسے هور عهد وچ منظوم نهیں كیتے گئے۔ چراغ اعوان دی هیر 1709ء/1121ھ⁽¹⁾، صدیق لالی دی یوسف زلیخا 1725ء/1177ھ⁽²⁾، شاه جهاں مقبل دا جگنماہ 1747ء/1159ھ⁽³⁾، هیر مقبل 1746ء/1158ھ⁽⁴⁾، وارث شاه دی هیر 1766ء/1180ھ⁽⁵⁾، جان محمد دی لیلیٰ مجنوں تے نور محمد دی چندر بدن ایسے دور دیاں یادگار تخلیقات نیں۔ احمد یار داتعلق وی ایسے عهد نال اے۔

احمد یار 1768ء⁽⁶⁾ وچ اسلام گڑھ دے مقام تے جمیا تے 77 ورھے دی عمر وچ 1845ء⁽⁷⁾ نوں مرالہ وچ فوت ہویا تے اوتھے ای دفن ہویا۔ عمر دا آخری حصہ مرالے وچ گزارن کر کے اوہ مرالوی مشہوری۔

احمد یار مرالوی نے پھر ٹر کے مختلف مسجداں تے مدرسیاں توں تعلیم حاصل کیتی۔ عربی، فارسی، ہندی، اردو تے پنجابی توں وکھ کچھ ہور زباناں دا وی چنگا جانوں سی۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دی تحقیق مطابق اوہ چوداں مختلف رسم الخطاں دی واقفیت رکھدا سی۔⁽⁸⁾ اوہدے ہتھ دے لکھے ہوئے نسخے ایس گل دی دس پاندے نیں کہ اوہ خود وی اپنے دور وچ پرچلت خط نستعلیق لکھن دا ماہر سی۔

احمد یار مرالوی اٹھارویں صدی دے آخری تے انھویں صدی عیسوی دے پہلے ادھ دا شاعر اے۔ اٹھارویں صدی عیسوی دے سب توں معروف شاعر وارث شاه (جنم 1707ء)⁽⁹⁾ دی هیر دے تخلیق سے 1766ء/1180ھ⁽¹⁰⁾ توں دو سال بعد پیدا ہون والا احمد یار اپنے عهد دے قصہ گو شاعراں وچوں ایس لئی وی سرکڈھواں شاعر ثابت ہویا کہ اوہدے جنے قصے شاید ای ہور کسے شاعر نے لکھے ہون۔ اوہد تخلیقی سفر تے تجربہ ایس لئی وی سلاہن یوگ اے کہ ہاشم شاه (1752-1821ء)، بہبل (جنم 1751ء)، امام بخش (1778-1863ء)، عبدالحکیم (جنم 1746ء)، شاه محمد (1789-1862ء)، قادر یار (وفات 1892ء)، حافظ محمد لکھوی (1804-1894ء) تے مولوی محمد مسلم (1805-1880) درگے تے کچھ ہور اُچ پدھر دے شاعر وی اوہدے سمکالی سن۔ جے کوئی شاعر اینیاں گو کتاباں دا مصنف ہووے کہ اوہنوں اک ویلے اینیاں ساریاں کتاباں دے ناں وی یاد نہ رہن تے نالے اپنیاں کتاباں تخلیق کرن سے اوہ وکھو وکھ تھاداں اُتے رہائش پذیر رہیا ہووے تے فیہ بعد وچ آؤن والے لکھاری کئی طرح دیاں

بھلاں دا شکار ہو جانے میں۔ جیویں اقبال صلاح الدین⁽¹¹⁾ تے عبدالغفور قریشی⁽¹²⁾ ایس بنیاد اُتے بھلیں پے گئے کہ اینیاں کتاباں وچ شاعر دا تھاہ ٹکانہ وکھو وکھ اے، تے ایہہ ثابت کرن دا جتن کیتا کہ احمد یار دوسن، پر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں بڑی محنت تے تحقیق نال ایس بھل نوں دور کردیاں ثابت کیتا کہ احمد یار مرالوی تے احمد یار اسلام گڑھی اکو شاعر اے۔⁽¹³⁾

احمد یار بارے وکھو وکھ تہذکریاں توں ملن والی جانکاری ایس گل دی گواہی دیندی اے کہ واہی بیٹی، طب، امامت تے شاعری اوہدے ذریعہ روزگار رہے۔

احمد یار نے بھرپور ادبی حیاتی گزارا اے۔ اوہنے گل کنیاں کتاباں لکھیاں ایہدے بارے کوئی حتمی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ کیوں جے اوہدا اپنا بیان ایہہ اے کہ اوہنوں اپنیاں تخلیق کیتیاں کتاباں دی خودی تعداد یاد نہیں۔ اوہدے اپنے بقول:

جتنے قصے اتے کتاباں عمر ساری میں جوڑے
گن لگاں تاں یاد نہ آون جو دساں سو تھوڑے⁽¹⁴⁾

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دے بقول 1984ء تک احمد یار دیاں 66 کتاباں بارے دس پئی۔⁽¹⁵⁾ جدوں کہ شجرہ طوبیٰ ناں دی اک ہور کتاب بعد وچ اوہناں دے ہتھ لگی جیہنوں اوہناں اک مقالے دی صورت مجلہ کھوج دے شمارہ نمبر 20 وچ 'احمد یار دی اک ہور ہتھ لکھت: شجرہ طوبیٰ' دے ناں نال متعارف کروایا۔ اوہناں دی تحقیق مطابق احمد یار دا پنجابی ادبی سرمایہ ایہناں ناواں نال پچھانیا جاندا اے: یوسف زلیخا، لیلیٰ مجنوں، سسی پنوں، ہیرا پنجا، سیف الملوک، کام قمر یا کامروپ، کہاں ملکی، بائی و مصری، چندر بدن، مرزا صاحبان، سوہنی مہینوال، روڈا جلالی، شیریں فرہاد، شرح رکن معارج (معارج النبوت)، معراجنامہ، طب احمد یاری، طب محمدی، باراں ماہ، سی حرفیاں، شرح قصیدہ بردہ، شرح قصیدہ رومی، شرح بہشتی، شرح قصیدہ غوثیہ، شرح امالی، جنگ علی، جنگ نامہ حسن حسین، تمیم انصاری خرد، تمیم انصاری کلاں، شرح دعا سریانی، مخمس کلاں شاہ زمان شہنچی، خواب نامہ، باز نامہ، اسپ نامہ، تل دنتی، حاتم طائی، جام تنیسر، حلیہ مبارک رسول مقبول علیہ السلام، ذکر رسول پاک علیہ السلام، جنگ بدر، جنگ احد، جنگ حنین، احوال سید عبدالقادر جیلانی، مناقب، مناجات، راج بی بی نامدار، قصہ تتر، سی حرفی، مرثیہ، جنگ خندق، قصہ راج ونسی، رام چندر تے سیتا، تولد نامہ حضور علیہ السلام، کسب نامہ حد درگراں، احوال زمانہ، نیلاں و کوراں، کسب نامہ لہاریاں دھوبیاں وغیرہ جدوں کہ

فارسی وچ شاہنامہ رنجیت سنگھ، اردو وچ معجزہ فاختہ تے ہندی وچ گوپی چند تے بارہا ماہ دے
ناں وی ملدے نیں۔⁽¹⁶⁾

احمد یار دیاں جیہڑیاں کتاباں اچے تیکر زمانے دی دھوڑ تھلے دہیاں ہویاں نیں تے
کوشش دے باوجود کسے محقق دے ہتھ نہیں لگ سکیاں، اوہناں وچ قصہ چندر بدن وی شامل
اے۔ کجھ عرصہ پہلے ایہہ نسخہ سانوں پنجابی زبان دے معروف شاعر محترم محمد شفیق قریشی (ریٹائرڈ
تحصیلدار) سرائے عالمگیر کولوں ملیا۔ ایس قصے دا مل جانا احمد یار دے ادبی مقام وچ یقیناً واہے
دا سبب ہووے گا۔

چندر بدن (قلمی) بارے مڈھلی جانکاری

سائز 16 x 12 س م، سادہ سفید روایتی موٹا کاغذ، رواں خط نستعلیق وچ کتابت اے،
ہر صفحے اُتے 9 سطران، کل ورق 49 (98 صفحے) آخرتوں تہمتے دیاں کجھ سطران ٹیاں ہویاں نیں
پر کہانی دا متن مکمل اے۔ شعراں دی تعداد 437 اے۔ سیاہ روشنائی، درمیانی جلی قلم نال لکھیا گیا
اے۔ ورق (ب - ب) دی آخری سطر وچ احمد یار تے ورق (2- الف) دی پہلی سطر وچ
عبدالقادر دے الفاظ شکر فی روشنائی وچ نیں۔

مڈھلا شعر: (ورق 1- الف)

ظاہر تیری ذات نوں کیتا شوق پیار
دولہا جھل نہ سکیا جیہڑا دیکھ او بھار

آخری شعر: (ورق 49 ب)

پر ثابت لائیں دوستی بھلن ہور دھیان
مد نال رسول دے رکھیں نہ پریشان

شروع دے 29 شعراں توں بعد ورق 4 الف دے درمیان توں باقاعدہ قصے دا آغاز
”در بیان حالت عاشق و معشوق“ دی سُرخی تھلے ایس شعرتوں ہوندا اے:

پٹنہ ہندوستان وچ اک آبا شہر عظیم
راجا رنگاپتی سی عاقل سگھڑ فہیم

تحریر دے انداز توں ارج لگدا اے جیویں ایہہ احمد یار دی اپنی ہتھ لکھت ہووے کیوں

جے کتابت دا انداز اوہناں نسخیاں نال رلداملدا اے جیہڑے احمد یار دے اپنے ہتھ دے لکھے ہوئے نیں پر بعد وچ کسے نے تتے دیاں غالباً دوسطراں مٹا کے خط شکستہ وچ ایہہ سطراں درج کر دتیاں نیں:

تمام ہڈ قصہ چندر بدن و معیار۔ تمام شد قصہ چندر بدن من تصنیف میاں احمد یار
ساکن مرالہ تحصیل پھالیہ ضلع گجرات نویسنده احقر العباد منشی شمس الدین مورخہ
14 جمادی الاول 1274 ہجری (17)

خط شکستہ وچ ایہہ سطراں دسدیاں نیں کہ:

- (i) منشی شمس الدین نامی کسے بندے نے ایس نسخے دی کتابت خواہ مخواہ اپنے کھاتے پان دی کوشش کیتی اے۔
- (ii) منشی شمس الدین نے اپنے ہتھیں خط شکستہ وچ سن تحریر 1288ھ درج کیتا اے ایس توں ایہہ پتا وی چلدا اے کہ اصل نسخہ 1288ھ (1873ء) توں پہلے دا اے۔

سال تصنیف

شاعر نے ایس قصے دے سال تصنیف بارے صرف اپنی دس پائی اے کہ ایہہ قصہ اوس تیرھویں صدی ہجری وچ لکھیا اے:

صدی نبی دی تیرھویں آئی ساڈی وار
سُنیا نیڑے دور تے شاعر احمد یار
اک اساڈا رن سب کے ولی محمد یار
اوس آکھیا چندر بدن دا قصہ کرو تیار (18)

شاعر دے ایس بیان توں ایہہ ظاہر تے نہیں ہوندا کہ تیرھویں صدی ہجری دے کبھڑے سال وچ ایہہ قصہ تصنیف کیتا گیا البتہ شاعر دے اپنے بیان توں ایہہ حقیقت ضرور سامنے آؤندی اے کہ یوسف زلیخا، شیریں فرہاد، لیلیٰ مجنوں، سسی پنوں، بوبناں، کیماں ملکی، سوئی مہینوال، ہیر، سیف الملوک، کام کنور تے قصہ نل دمن توں بعد لکھیا اے۔ کیوں جے اوہنے قصہ چندر بدن دے شروع دے ست مصرعیاں وچ ایہناں توں وکھ ہووے کسے کتاب دا ذکر نہیں کیتا۔

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا وچارے کہ اوہ 1798ء/1213ھ وچ مرالے اپڑیا۔ ایس توں پہلے اوہ قصہ کامروپ لکھ چکيا سی۔⁽¹⁹⁾

ہتھ لگے قصہ چندر بدن دے مطالعے توں وی ایہو پتا لگدا اے کہ اوہنے ایہہ قصہ کامروپ توں بعد لکھیا اے۔ ایہدے وچ دوگلاں غور طلب نیں۔ پہلی ایہہ کہ اوہنے ایہہ قصہ تیرھویں صدی وچ داخل ہو کے لکھیا اے تے ایہو سماں اوہدے مرالے وچ واسا کرن دا اے۔ دوجی گل ایہہ کہ اوہنے چندر بدن دے اک شعر راہیں دبے لفظاں وچ مرالے دے لوکاں نال رنجش آمیز لہجے وچ گل کہیتی اے کہ ایہناں نوں میری علمی ادبی خدمت ویکھ کے شرم آنی چاہیدی اے:

قصے لکھنے عشق دے ایہو میرا کم
مت خدمت میری ویکھ کے پوہنی ذرا شرم⁽²⁰⁾

تہی گل ایہہ اے کہ چندر بدن توں بعد کسے قصے دا ذکر نہیں۔ ایہتوں ایہہ اندازہ کیتا جاسکدا اے کہ اوہنے چندر بدن 15-1214ھ/1800ء دے نیڑے مرالے وچ رہ کے لکھیا ہووے گا۔ انج پنجابی وچ اوہدے قصے نوں اولیت حاصل اے جدوں کہ قادر بخش دا قصہ 1232ھ/1816ء دی تخلیق اے۔ ساڈے ایس خیال توں ایہتوں وی تقویت ملدی اے کہ اوہنے اپنے توں پہلے دکنی بولی وچ لکھے گئے قصے دا ذکر تے کیتا اے پر پنجابی وچ کسے ہور شاعر دی دس نہیں پائی۔ احمد یار 1845ء وچ فوت ہویا۔ بے ایہہ نسخہ اوہدے اپنے ہتھ دی کتابت سمجھ لیا جاوے تے فیر ایہدے آخر وچ خط شکستہ وچ دتی گئی جانکاری احمد یار دی وفات توں 35 ورھے بعد دا اضافہ نیا جاوے گا۔

پنجابی وچ قصہ چندر بدن

ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں دی تحقیق موجب:

”اک دکنی قصے دا پنجاب وچ لکھیا جانا کوئی اچرج گل نہیں ایہہ قصہ ڈاڈھا مشہور سی تے سیف اللہ نے ایہنوں اردو وچ لکھیا ایس زمانے وچ اردو دے علاوہ ایہہ قصہ پنجابی وچ وی ڈھالیا گیا ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے احمد یار تے امام بخش بارے دس پائی اے کہ ایہناں ایس قصے نوں پنجابی

ڈھالیا۔ احمد یار دا زمانہ 1768ء توں 1845ء تیکر دا اے تے ایس دے قصے دا ذکر احمد حسین قریشی قلعداری نے وی کیتا اے پر ایہہ قصہ کدھرے لکھدا نہیں۔ جیہڑے لکھدے نیں اوہناں وچوں سیف اللہ دے زمانے دے نیڑے تریڑے دا قادر بخش دا قصہ اے جیہڑا 1232ھ وچ لکھیا گیا تے ایہدا قلمی نسخہ کتابخانہ القریشیہ، قلعدار (گجرات) وچ موجود اے۔ ایدوں بعد امام بخش دا نمبر آؤندا اے جس دا زمانہ 1787ء توں 1863ء تیکر دا اے ایہناں دا لکھیا قصہ چھاپے چڑھ چکيا اے ایہوں میاں احمد دین، حافظ محمد دین نے لاہور وچ چھاپیا سی پھیر ایس قصے نوں محمد بوٹا گجراتی نے جہاں دا زمانہ 1851ء توں 1930ء تک دا اے لکھیا ایہہ مثنوی وی چھپی ہوئی لکھدی اے ایس دا اک ایڈیشن 1887ء وچ چھپیا ایدوں بعد چندر بدن مہاں یار دا قصہ پال سنگھ عارف نے لکھیا جہاں دے مرن دا ورھا 1875ء اے ایہہ راقم الحروف دے کتابخانے وچ مطبوعہ شکل وچ موجود اے۔ ایس دی دس مولا بخش کشتہ نے اپنے تذکرہ وچ پائی اے۔ اک قصہ چندر بدن دا ذکر حکیم نبی بخش دے حوالے نال وی آؤندا اے تے سائیں مولا شاہ دا ناں وی ایسے حوالے نال لیا جاندا اے پر ایہناں دے قصے سانوں دستیاب نہیں ہوئے۔“⁽²¹⁾

ایس توں وکھ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اپنے مقالے دے ص 86 اُتے مولوی نور محمد دا ذکر وی کیتا اے پر اوہدا قصہ کتھے وے کسے نوں کجھ پتا نہیں۔

قصے دا موضوع

چندر بدن دا موضوع اک عجیب غریب روایتی تے مانوق الفطرت واقعات اُتے مبنی عشقیہ کہانی اے۔ ہندو شہزادی تے اک مسلمان سوداگر زادہ آپس وچ پیار کردے نیں پر اک دوجے نوں اپنا پوں بغیر ای مر جاندے نیں۔ لوکی ویکھدے نیں کہ اوہ دونوں اکوتا بوت وچ پئے ہوئے نیں تے مڑ اوتھوں غائب ہو جاندے نیں۔ محبت دی ایہہ دلچسپ تے لازوال کہانی ایس

قصے دی بنیاد اے۔

قلمی نسخے دی اہمیت

احمد یار دے تصنیف کیتے قصہ چندر بدن دے ایس قلمی نسخے دی اہمیت کئی حوالیاں نال

بن دی اے:

(الف) ایہہ قصہ ہُن تک چھپ کے سامنے نہیں آیا۔

(ب) ہن تک دی تحقیق مطابق ایہہ کلم کلا نسخہ اے۔

(ج) کہانی دا متن مکمل اے۔

(د) انھویں صدی دی زبان دا بہترین نمونہ اے جیہدے وچ گجراتی خصوصاً تحصیل پھالیہ دا

لجہ غالب اے۔

ہُن تک دریافت ہون والے قصیاں وچوں سب توں ضخیم تے دلچسپ قصہ اے جیہدا

فکرفن دے اعتبار نال احمد یار دی شاعری دا بہترین نمونہ اے۔

چندر بدن دی کہانی احمد یار دی زبانی

شاعر لکھدا اے کہ ہندوستان دے شہر پٹنہ دے راجے رنگا پتی دے گھر چندر بدن نال
دی بیٹی پیدا ہوئی۔ جوان ہوئی تے حسن و جمال دی نویکلی تصویر سی۔ نیک سیرت تے نیک کردار
کہ اکثر ٹھا کر دوارے جا کے پوجا پاٹ وچ رُجھی رہندی۔ اک دیہاڑے کسے مصور دی اوہدے
اُتے نظر پے گئی۔ اوہنے اوہدی تصویر الیک لئی۔ مڑ اوہنے دل لاکے اوہدے وچ اچھے رنگ بھرے
کہ اصل لگے۔ اوہ ایہہ تصویر لے کے دور دراڑے اک شہر وچ گیا تے اوہتھے دے اک
سوداگرزادے مہ یارنوں تھے دے طور تے پیش کیتی۔ مہ یار اوہدا حسن جمال ویکھدیاں ای دل
دے بیٹھا۔ اوہنے سوچیا جیہدی تصویر ایڈی سوئی اے اوہ آپ کئی خوبصورت ہووے گی۔ اوہدے
چکھن تے مصور نے دسیا کہ ایہہ چندر بدن دی تصویر اے جیہڑی پٹنہ دے راجا رنگا پتی دی لاڈلی
دھی اے اتے اکثر پوجا پاٹ لئی ٹھا کر دوارے جاندی اے۔ اوہنے مصورنوں آکھیا کہ اوہ اوہنوں
پٹنہ لے جاوے تے اوس حسن سراپے نال ملان دی کوشش کرے۔ مصور ٹال مٹول کردار رہیا تے
آکھن لگا میں تے تینوں فن دا قدر دان سمجھ کے انعام دے لالچ وچ ایہہ تصویر پیش کیتی اے، پر

مہ یار اُتے چندر بدن دے حسن دا جادو چل چکیا سی۔ اوہ دن بدن بیمار رہن لگ پیا۔ ماں پیونے اکلوتے پتر دی خاطر بڑا صدقہ خیرات کیتا پر اک رات اوہ مصورنوں نال لے کے پٹنے جان لئی اچانک نکل ٹریا۔ لم سلے پندھ توں بعد اوہ اوس ٹھا کر دوارے جا پڑے تے مہ یار اک کونے وچ جا لگیا۔ چندر بدن نوں آؤندی دیکھ کے اوہدے حسن توں ایناں متاثر ہوندا اے کہ بے اختیار اوہدے سامنے آ کے اوہدے نال اپنی محبت دا اظہار کردا اے۔ کسے اجنبی دا ایس طرح اچانک اوہدے سامنے آ کے بے تکلف ہون توں چندر بدن گھبرا جاندی اے۔ مہ یار اوہنوں اپنے ماں پیو تے وطن بارے دسد اے پر چندر بدن ناراضگی نال اوہنوں اوتھوں نکل جان لئی آکھدی اے تے اپنے پیو راجا رنگا پتی دے رُعب تے دبدے بارے دس کے ڈران دی کوشش کردی اے۔ مہ یار ہر قسم دے ڈرتے خوف توں بے نیاز اپنی محبت دا اظہار تے چندر بدن ولوں نظر التفات دا تقاضا کردا اے۔ چندر بدن کسے حد تک اوہدی چاہت توں متاثر ہوندی اے پر اک مشرقی کڑی دی طرح خاندانی عزت وقار تے رکھ رکھاؤ دیاں روایتاں توں بغاوت کرن دی جرأت نہیں کرسکدی چنانچہ اوہ مہ یار نوں جھڑک دیندی اے کہ میں ہندو جنم آں تے توں ترک مسلمان۔ تیرا میرا میل ممکن نہیں۔ ایس بے رُخی ہتھوں مہ یار اُتے دیوانگی طاری ہو جاندی اے تے اوہ دُور جنگل وچ نکل جاندا اے۔ رات دن محبوب دے ہجر دے دکھ جردیاں تے ٹھنڈیاں ہاواں بھر دیاں کئی مہینے لگھ جاندا اے۔ اک دن اوس علاقے دا حاکم بہرم شاہ ہرن دا شکار کردا ہویا اودھر آ نکلدا اے۔ مہ یار دی دیوانگی دیکھ کے پریشان ہو جاندا اے۔ اوہ مہ یار دی جوانی تے ظاہری حسن توں ایناں متاثر ہوندا اے کہ اوہدے پاگل پن دا علاج اپنی حیاتی دا مقصد بنا لیندا اے تے اوہنوں ہاتھی دے ہودے وچ پا کے اپنے محل وچ لے آؤندا اے۔ تعویذ گنڈے تے حکیمان دیاں دوائیاں کارگر نہیں ہوندیاں۔ بہرم شاہ دے وزیر امیر اوہنوں مشورے دیندے نیں کرا ایس پاگل پچھے اوہ فکر مند ہو کے اپنی صحت تے وقت نوں ضائع نہ کرے پر بہرم شاہ مہ یار دی صحت مندی نوں ای اپنے لئی سب توں وڈا مسئلہ بنا لیندا اے۔ جدوں حکیم حکما ایس نتیجے اُتے اپڑدے نیں کہ ایہہ نوجوان کسے دے حسن دا ڈنگ کھا بیٹھا اے تے ایہدا علاج صرف اوہی مہ جبین دا درشن اے، بہرم شاہ اوہنوں اپنے محلاں دی سیر کراؤندا اے کہ شاید ایہہ کسے نوں پہچان کے ہوش وچ آ جاوے پر کامیابی نہ ہوئی۔ اگلے دیہاڑے نوروز دے جشن وچ وی اوہدی نظر کسے سراپے اُتے نہ

ٹھہری۔ جیہدے توں سیانے ایس نتیجے اُتے اپڑے کہ ایہوں متاثر کرن والا سراپا ایس دھرتی دا نہیں سگوں کسے ہور جگہ دا واسی اے۔ بہرم شاہ عام لنگر جاری کردا اے کہ شاید کھانا کھان دی غرض نال آن والا کوئی مسافر مہ یارنوں پچھان لوے پر کامیابی نہ ہوئی۔ اک دن اچانک اوہو مصور جیہنے چندر بدن دی تصویر بنائی سی اوس شہر آجاندا اے۔ مہ یار اوہنوں پچھان لیندا اے پر فیر کجھ دیر بعد اوہدے اُتے دیوانگی طاری ہو جاندی اے۔ بہرم شاہ نوں مصور ساری کہانی سناندا اے کہ ایس سوداگرزادے داناں مہ یار اے تے اوہ چندر بدن دی تصویر ویکھ کے اوہدا عاشق ہو گیا سی تے مڑ اوہنوں ملن لئی پٹنے اندر ٹھا کر دوارے گیا۔ راجا رنگاپتی دی بیٹی چندر بدن نے اوہدے نال کوئی چنگا سلوک نہیں کیتا ایس لئی ایہہ دیوانگی دا شکار ہو کے دور جنگل وچ نکل گیا۔ مینوں وی اج کئی سالوں بعد اچانک نظر آیا اے۔

بہرم شاہ اپنیاں فوجاں دے نال پٹنہ دے نیڑے جا ڈیرا لاند اے تے اپنے وزیراں مشیراں نال مشورہ کرن توں بعد راجا رنگاپتی نوں ساری صورتحال بارے خط لکھواندا اے تے چندر بدن دارشتہ مہ یار لئی منگدا اے۔ راجا رنگاپتی اچانک اجیہی صورتحال نوں ویکھ کے پریشان ہو جاندا اے تے بہرم شاہ نوں لکھدا اے کہ توں جے بہانہ بنا کے میرے تے حملہ کرن آیا ایں تے ایہہ تیری زیادتی اے۔ اسیں ہندو دھرم آں تے تئیں مسلمان۔ میں ترک گنوارنوں جے رشتہ دے دتا تے برادری مینوں معاف نہیں کرے گی۔ اوہ رشتہ دین توں صاف انکاری ہو جاندا اے پر چندر بدن نوں جدوں پتا چلدا اے تے اوہدے دل وچ مہ یار دی محبت جاگ پیندی اے تے اوہ سارا کجھ تچ کے مہ یارنوں ملن لئی بے تاب ہو جاندی اے۔ اوہدی نیندر، بھگھکھ، پیاس ختم ہو جاندی اے۔ اوہدا دل تڑفدا اے کہ کیہڑی گھڑی ہووے کہ اوہ اوس مہ یارنوں جا کے ملے جیہڑا اوہدی خاطر وطنوں بے وطن تے دیوانہ ہو گیا اے۔ اچانک فجر ویلے بہرم شاہ نوں اطلاع ملدی اے کہ مہ یار دیوانہ چندر بدن دی محبت دا داغ سینے اندر لے کے زندگی دی بازی ہار گیا اے۔ اوہنوں ایہہ سن کے بڑا دکھ ہو یا تے آکھن لگا میں تے ایس دیوانے دی خاطر رنگاپتی اُتے فوجاں چاڑھن لئی وی تیار سہاں پر قدرت دی ایہو مرضی سی۔ مہ یارنوں غُسل تے کفن دے کے تابوت وچ پادتا گیا۔ قاصد اوہدا تابوت چک کے جدوں رنگاپتی دے محلاں کولوں لنگھے تے تابوت اگے جان توں رُک گیا۔ کوشش دے باوجود اگے نہ ٹُریا۔ بہرم شاہ نے رنگاپتی نوں پیغام ٹوریا کہ اپنی

دھی چندر بدن نوں آکھ کہ میت نوں دیدار دیوے ورنہ ایہہ تابوت اگے نہیں جاسکے گا۔ مجبوراً رنگاپتی نے چندر بدن نوں بلایا۔ اوہ جدوں باری وچ آئی تے مہ یاردی لاش وکھ کے ترف اٹھی تے اپنے آپ اُتے قابونہ رکھسکی۔ بہرم شاہ نوں مخاطب کر کے آکھن لگی گواہ رہنا مہ یار اپنی محبت وچ سچاسی، ہن اوہدی محبت وچ میں وی کفرتوں توبہ کر کے کلمہ نبی ﷺ دا پڑھ لیا اے تے ہُن میری جان وی مہ یار توں قربان اے۔ ایہہ گل آکھ کے اوہنے باری وچوں چھال کڈھ ماری تے سدھی مہ یار دے تابوت اُتے آ ڈگی تے مہ یار دے کفن وچ ساگئی۔ مہ یار دا تابوت قبرستان لے جایا گیا۔ دفن کرن لگے تے مہ یار اُٹھ بیٹھا۔ مہ یار تے چندر بدن اک دو جے نوں انج ملے جیویں چریں وچھنے یار ملدے نیں۔ لوکاں نکھیرن دا بڑا چارہ کیتا پر کامیاب نہ ہوئے۔ راجا رنگاپتی سُن کے قبر اُتے اڑیا۔ کفن کھولیا تے او تھے نہ مہ یار تے نہ چندر بدن۔ سچے عشق دا کرشمہ دونویں بہشتی پرندے غائب۔

قصہ چندر بدن لکھن دی وجہ تے ماخذ

ایہہ قصہ احمد یار دا طبع زاد نہیں اے۔ بلکہ اوہدے اپنے بقول ایہہ قصہ پنجابی توں پہلے بیجاپوری یا دکنی بولی وچ لکھیا گیا۔ جیہنوں اوہنے ہندوستان دی بولی قرار دتا اے۔ ایس دی تصدیق ڈاکٹر جمیل جالبی ہوراں دے لفظاں وچ انج ہوندی اے:

”اسی [بیجاپوری] اسلوب اور رنگ سخن میں مقبلی نے ”چندر بدن و مہیار“ کے نام سے ایک مثنوی لکھی اور اس قصہ عشق کو موضوع سخن بنایا جو لیلیٰ مجنوں اور شیریں فرہاد کی طرح سارے دکن میں مشہور تھا۔ یہ بیجاپور کی پہلی عشقیہ مثنوی ہے۔“ (22)

جمیل جالبی صاحب دے خیال وچ دکنی / بیجاپوری اسلوب وچ:

”اس کا زمانہ تصنیف 1035ھ کے بعد اور 1050ھ سے پہلے متعین ہوتا ہے۔“ (23)

بقول ڈاکٹر وحید قریشی: ”مقبلی توں بعد کئی شاعراں نے ایس قصے نوں نظم وچ ڈھالیا۔ بلوم ہارٹ تے اسپرنگر نے ایس قصے نوں ”عزیز“ نال منسوب کیتا اے پر اصل وچ انڈیا آفس دا

ایہہ قلمی نسخہ مقیمی دی تصنیف اے۔ گارساں دتاسی نے اپنے خطبات وچ تے کریم الدین نے طبقات شعراء ہند وچ ایس مثنوی دا ذکر میر حیدر شاہ دکنی دے حوالے نال کیتا اے جیہڑا احمد شاہ دے زمانے وچ فوت ہويا۔ انج جا پدا اے کہ ایہہ قصہ مقیمی دے علاوہ شاید حیدر یا حیدری مرثیہ گو نے وی نظم کیتا۔ انج ای مولانا داؤد داناں وی لیا جاندا اے کہ اوہناں 1370ء دے نیڑے تیرے ایہوں نظم کیتا پر ایہہ گل درست نہیں جا پدی، ایس پاروں کہ اصل قصہ ابراہیم عادل شاہ دے زمانے وچ واپریا۔ ایڈوں پہلاں چندر بدن کیوں لکھی جاسکدی سی؟ حتی گل ایہہ اے کہ مقیمی دی چندر بدن اوسے زمانے دے نیڑے تیرے لکھی گئی جدوں کہ ایہہ واقعہ ہوند وچ آیا۔ مقیمی دی مثنوی 1050ھ / مطابق 1640ء وچ مکمل ہوئی۔ ایہدے مگروں دو جا شاعر جس ایس نوں نظم کیتا اوہ سیف اللہ سی جیہڑا عالم شاہ ثانی (1759ء توں 1806ء) دے زمانے وچ ہويا، پر ایہہ سارے قصے اوس ویلے دی دکنی اردو وچ سن۔“ (24)

احمد یار دے کہن موجب ایہہ بولی پنجاب دے لوکاں دی سمجھ وچ آؤن والی نہیں سی ایس لئی اوہدے سبھاں وچوں وی محمدناں دے اک سجن نے ایہہ قصہ پنجابی وچ لکھن دی سفارش کیتی:

ایہہ قصہ اگے لکھیا وچ بولی ہندوستان
نہ سمجھن لوک پنجاب دے گلاں اوتھ زبان (25)

ایہہ بلاشبہ اک عجیب و غریب عشقیہ قصہ اے۔ ڈاکٹر جمیل جالبی ہوراں دا خیال درست اے کہ:

”اس میں از منہ و سطلی کے داستانی مزاج مافوق الفطرت عناصر سے ایک ایسی دلچسپی اور حیرت ناکی پیدا کی گئی ہے کہ سننے والے کی آنکھیں پھٹی کی پھٹی رہ جاتی ہیں۔ از منہ و سطلی کے داستانی کردار عام طور پر شہزادے، شہزادیاں، سوداگر، تاجر اور درویش ہوتے تھے۔ یہی کردار چندر بدن و مہیار میں نظر آتے ہیں۔“ (26)

کہانی دا تقابل

احمد یار دے لکھے ہوئے قصے دی کہانی دا بوہتا حصہ اوہوای اے جیہڑا پہلے ہندوستانی

بولی وچ لکھیا گیا۔ پر اوہنے اپنی طبع دے مطابق مقیمی دی بیان کیتی ہوئی کہانی نوں تھوڑا بہت گھٹا ودھا کے پیش کیتا اے۔ مقیمی دے مطابق مہ یار دا جنازہ جدوں راجا رنگاپتی دے محلاں کول آ کے رُک جاندا اے تے بہرم شاہ پیغام گھلدا اے کہ چندر بدن ای ہُن کوئی جتن کرے تے جنازہ اگے جاسکدا اے ورنہ مشکل۔ چندر بدن نوں خبر ملدی اے تے اوہ بالکونی وچ آ کے ساری صورتحال دیکھدی اے۔ اوہدا پیو راجا رنگاپتی اندر جا کے اوہنوں سارا ماجرا سنا دتا اے۔ اوہ اپنے باپ کولوں اجازت لیندی اے کہ اوہنوں اپنی مرضی دا فیصلہ کرن دا اختیار دتا جاوے۔ اوہ اپنیاں ساریاں سہیلیاں تے نوکرانیاں نوں اپنے کمرے وچوں کڈھ دیندی اے تے اک مسلمان عالم نوں بلا کے اوہدے سامنے کلمہ پڑھ کے مسلمان ہو جاندی اے۔ اوہ ویلے اپنے بستر تے لیٹ جاندی اے تے اوہدی روح پرواز کر جاندی اے۔ جنازہ قبرستان اپڑدا اے۔ مہ یار نوں قبر وچ اُتاریا جاندا اے تے لوک ایہہ دیکھ کے حیران رہ جاندا اے نیں کہ دونوں اکو کفن وچ اک دوجے نال بغل گیر نیں۔ لوگ اوہناں نوں وکھو وکھ کرنا چاہندے نیں پر ناکام ہو کے دوہاں نوں اکو قبر وچ دفن کر دیندے نیں۔

پنجابی وچ احمد یار دے سمکالی قادر بخش نے وی مقیمی دے بیان کیتے قصے نوں ای بنیاد بنایا اے پر اوہنے راجا رنگاپتی دے وطن دا ناں نہیں لکھیا۔ اوہدے بقول سندرنین دے راجے رنگاپتی نے اک باغ بنوایا جیہدا ناں پتن سی۔ اوہدے وچ اک وڈا سارابت پوجا پاٹ لئی رکھیا۔ کجھ لوک اوس بت نوں دیو سمجھدے سن۔ اک فقیر نے اوہدے چندر بدن نوں تکیا تے مصور نوں کہہ کے اوہدی تصویر بنوائی۔ مہ یار داناں اوہنے مہاں یار لکھیا تے وطن چین دسیا اے۔ ایسے طرح بہرم شاہ نوں انجم نگری دا حاکم دسیا اے۔ کسے نے چندر بدن دے حُسن دا تذکرہ کیتا تے مہ یار ہوش وچ آ گیا پر فیر بے ہوش ہو گیا پر بہرم شاہ جدوں اوہنوں سندرنین لے کے گیتا تے اوہدے اپڑ کے اوہ اپنی محبوبہ دے شہر دی خوشبو نال فیر ہوش وچ آ گیا۔ جتھوں بہرم شاہ سمجھ گیا کہ مہ یار دی محبوبہ ایسے شہر دی رہن والی اے۔ قادر بخش دے مطابق چندر بدن دی میت اگے اگے تے مہ یار دی اوہدے پچھے روانہ ہوئی تے دوہاں نوں نالو نال قبریں وچ دفن کر دتا گیا۔

قصے دا ایہہ انت ایس لئی وی غیر منطقی اے کہ ہندو مُردے نوں دفن نہیں کردے سگول ساڑدے نیں۔

پنجابی وچ چھپے قادر بخش دے قصے توں علاوہ کسے ہور شاعر دا قصہ ساڈے ہتھ نہیں آسکيا
ایس لئی احمد یار دے قصے نال اوہناں دا تقابل ممکن نہیں۔

کہانی دا تنقیدی جائزہ

عشق محبت دیاں داستاناں وچ ایہو جیسے مافوق الفطرت تے حیران کر دین والے واقعات کثرت نال ملدے نیں۔ جیویں اُردو دیاں داستاناں وچوں ہاشمی بیجا پوری دی مثنوی ”قصہ“، میر تقی میر دی مثنوی ”دریائے عشق“، محمد باقر آگاہ دی مثنوی ”غرقاب عشق“، مصحفی دی مثنوی ”بحر الحُجرت“، سید محمد والادی مثنوی ”طالب و مؤمنی“، شاہ تراب دی مثنوی ”عشق صادق“، پنجابی وچ لکھیاں گئیاں داستاناں وچوں سسی پنوں، لیلیٰ مجنوں تے ہیر رانجھے دا انجام وی اکو جیسے دکھالی دیندے نیں۔ ہیر دے مزار اُتے آج وی ایہہ گل مشہور اے کہ دونوں اکو قبرے سمائے ہوئے نیں۔

مرن ویلے عاشق معشوق اک قبر وچ سما سکدے نیں یا نہیں ایس بحث دا کوئی منطقی سرا ہتھ نہیں آسکدا۔ البتہ داستان دے ایہو جیسے انجام دسناں کسے معاشرے دے اک نفسیاتی پہلوول ضرور اشارہ کردا اے کہ داستان پڑھن سنن والیاں دا سوچ تے تخیل دی بنیاد اُتے کتھارس ہو جاندا اے۔ اوہ خواہشاں جیہڑیاں عام زندگی وچ پوریاں نہیں ہو سکدیاں یا جیہناں نوں اسیں پوریاں کرن دی اخلاقی جرات نہیں رکھدے اوہناں نوں خواباں یا مافوق الفطرت واقعات دے روپ وچ پوریاں ہوندیاں ویکھ کے لطف مان لینے آں۔ دوجی وجہ ویلے دی سیاست یا مطلق العنانیت دا جبر وی اے، جیہدے اُتے ماڑے غریب، بے بس تے لاچار ہو کے تخیلاتی فضا (امیجینیشن) وچ گم ہو کے خوشیاں لبھدے نیں۔ اُنج تے محلاں دے اوہ صرف خواب ای ویکھ سکدے نیں محلاں تک رسائی تے او تھے وسیبا اوہناں دے وس دی گل نہیں ہوندی۔ اوہ مہ یار دے پاگل پن وچ محلاں دی سیر تے نوروز دے جشن دے نظارے راہیں اپنی چاہت دیاں تصویراں نوں ٹردیاں پھر دیاں ویکھ لیندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ ایسے واقعات غیر یقینی ہون دے باوجود لوکاں دی محبت تے یادداشت دا حصہ بن جاندے نیں چنانچہ چند ربدن دی مشہوری دا اک وڈا سبب وی ایہو صورت حال ہو سکدی اے۔

احمد یار داکلرفن

احمد یار دے ایس قصے دے مطالعے توں ظاہر ہوندا اے کہ اوہ حنفی سنی عقیدے دا مالک اے۔ پنجابی قصہ نگاری دی روایت موجب پہلے رب دی حمد، نبی پاک ﷺ دی تعریف، چارے صحابہؓ دی اکوجیہی مدح تے بعد وچ حضرت غوث الاعظمؒ نال عقیدت دا اظہار تے مشکل ویلے اوہناں دے دستگیر ہون دا اقرار کردیاں ہویاں پوری جامعیت نال قصے دا مڈھ بندھا اے۔ حمد توں بعد نبی پاک ﷺ دی تعریف انج کردا اے:

(27) سب تھیں اول سرجیا یار سوہنے دا نور
رکھیا دیکھن واسطے اپنے وچ حضور

خلفائے راشدین بارے لکھدا اے:

(28) چارے یار رسول دے اُمت دے سردار
قدر و قدری مرتبہ سب تھیں چنگے یار

ایس توں بعد حضرت غوث الاعظمؒ نال اپنی عقیدت دا اظہار انج کردا اے:

(29) حضرت میراں بادشاہ سر پیراں دے پیر
اوکھے ویلے پہنچدا معاف کرے تقصیر
بنے لائے بیڑیاں جتھے ونج نہ لگے تیر
احمد یار فقیر دی دوہیں جہانیں دھیر
سید عبدالقادر مینوں تیرا زور
تدھ ڈہیاں جنجاں تاریاں قطب بنائے چور
میری دوہیں جہانی ہتھ تیرے وچ ڈور
تیرے باجھوں آسرا میرا نہ کوئی ہور

ایس توں بعد اوہ قصے دا باقاعدہ مڈھ بندھا اے۔

بنیادی طور تے ایہہ قصہ عشق محبت دی اوہ داستان اے جیہدے ورگیاں داستاناں پہلے وی لکھیاں گئیاں نیں۔ اوہو ہجر فراق دی تڑپ، وصل دی خواہش، شہزادے شہزادیاں، سوداگر تے مافوق الفطرت واقعات دا ظہور۔ دو جیاں داستاناں تے چند بدن وچ فرق صرف ایہہ اے کہ

ایہدے دونویں مرکزی کردار وکھو وکھ مذہباں نال تعلق رکھدے نیں۔ چندر بدن ہندو دھرم تے
 مہ یار مسلمان اے، پر عشق کسے ذات پات تے دھرم دا قائل نہیں ہوندا۔ عشق دی واردات صرف
 عاشق تے معشوق دے درمیان ہوندی اے۔ ایہہ واردات کسے قسم دیاں بندھناں تے دھرمی کرمی
 پابندیاں نوں برداشت نہیں کردی۔ ایہو فضا چندر بدن تے مہ یار دے قصے وچ موجود اے پر
 اصل وچ دوہاں مذہباں تے تہذیبیاں دا فرق ای اے جیہنے ایس قصے دی دلچسپی وچ ودھا کر دتا
 اے۔ چندر بدن اپنے ہندو ہون دا ذکر اوس ویلے کردی اے جدوں مہ یار پہلی وار اوس نوں ٹھا کر
 دوارے ملدا اے تے دوجی وار ایہدا اظہار چندر بدن دا پیورا جا رنگا پتی اوس ویلے سختی نال کردا
 اے جدوں بہرم شاہ اوہنوں مہ یار دی خاطر خط لکھدا اے:

(30) رب نہ ایہہ گل بھاوندی ایڈا روز کرے
 ہندو ساک نہ دیوے ترک نوں توڑے موہرا کھامرے
 ہندوواں دا راہ ہور ہے مسلماناں دا ہور
 اوہ جنجو مالا پوتھیاں دھرم بھرم دی ٹور
 اساں ٹھا کر پوجا پاٹھ کم تَساں قرآن مسیت
 توڑوں دوہاں ولاندی آپو اپنی ریت
 دھی کہہ سن دتی ترک نوں کرسن کڑی شریک (31)
 ساڈا دھاگہ کچا دھرم دا نازک بہت باریک

مہ یار دی سچی چاہت دا جادو چندر بدن دے سر چڑھ کے بولدا اے پر اوہدے پیونوں ایس دی خبر
 نہیں ہوندی۔ چندر بدن وی بظاہر اوہدا اظہار نہیں کردی پر اندر و اندر اوہدی حالت ایہہ اے کہ:

(32) پوجا پاٹھ وسار کے ہوئی زرد وسار
 سر دھڑ بازی لاوندا خونی عشق ازار
 (33) کیہا ٹھا کر پوجناں ہندو مسلمان
 جتول توں اُس پاس تے سجدہ کردی جان
 میرا کعبہ قبلہ سوہنا مہ یار میرا ایمان
 بھلے ماپے بیلیاں کیتی ہاں قربان

(34) ہن میرا تہے جیوناں جے دے یار جمال
 جسدا سانوں مہنا مرن او سے دے نال
 جھلے دی میں جھلی آں ویساں جھلا مل
 گل پیارے یار دی گھت لئی میں گل

احمد یار نے جذبے دی اٹھان تے محسوسات نوں بیان کرن وچ کمال پیدا کیتا اے۔
 قصہ پڑھدیاں ہو یاں اکثر تھاواں تے انج لگدا اے جیویں مہ یار یا چندر بدن دو کردار ای نہیں
 سگوں ساڈے اپنے اندر دے جذبے تے محسوسات دے دونوں میں۔

زبان و بیان دے حوالے نال احمد یار دے ایس قصے وچ بہت ساریاں خوبیاں دکھالی
 دیندیاں میں۔ قصہ تصنیف کرن دے سبب وچ اوہدا ایہہ بیان کہ:

(35) اوہ قصہ اگے لکھیا وچ بولی ہندوستان
 نہ سمجھن لوک پنجاب دے گلاں اتھ زبان

صاف پتا پیا لگدا اے کہ اوہدا اشارہ مقیمی دے قصہ چندر بدن ول اے جیدے اُتے
 بیجا پوری رنگِ سخن دی چھاپ اے۔ اوس بولی نوں اٹھارویں صدی کیہ انج اکیویں صدی وچ وی
 پنجاب دی عوام لئی سمجھنا مشکل اے۔ ملاحظہ کرو مقیمی دی مثنوی وچوں ایہہ چند شعر:

”خاصے میں سب کے برت ہے اول
 پرت بن نہیں کوئی دوجا فضل
 پرت بن عشق کہیں اپجتا نہیں
 کہ مرنا و جینا سمجھتا نہیں
 پرت بیچ دانا دیوانہ کرے
 پرت نے بیگانہ یگانہ کرے
 پرت کی ندی نت اُلتی ہے
 پرت سوچ دنیا یو چلتی ہے
 پرت کی بٹھی پر کہ جس ٹھار ہے
 وفا کے صدر کا وہ سرکار ہے“ (36)

فن دے حوالے نال جالبی صاحب دا خیال اے:

مقیمی کا سارا زور قصہ کو بیان کرنے پر صرف ہوا ہے۔ اسی لیے مثنوی میں کسی ایسے پہلو کو ابھارا نہیں گیا جہاں جذبات و احساسات کے اظہار کی شاعرانہ صورت پیدا ہوتی..... جو چند بدن میں مفقود ہے۔ لیکن جہاں کہیں مقیمی نے قصے کے نقوش کو ابھارنے کے لیے اپنے اظہار کو سنوارا ہے جذبہ و احساس نے شعر میں تاثیر کو ایک حد تک گہرا کر دیا ہے۔“ (37)

پر جے احمد یار دے فکر فن دے حوالے نال عشق دا ایہہ بیان پڑھ لیے تے ایہہ حقیقت بڑی سوتنی طرح سامنے آکھلوندی اے کہ احمد یار مقیمی توں بوہت اگے وے بلکہ مقیمی اوہدے پاسکو دی نہیں:

(38) رانی عشق تیرے مینوں ماریا کیتا کر بے تاب
بیرے سیخیں چاڑھ کے بھنیں وانگ کباب

(39) لگا نیزہ عشق دا گیا جگر نوں سل
میں اوہ مویا تاں جیوندا جے کریں اسماں نال گل

(40) رانی لکھی آہی توڑ دی گئی مرے سر وگ
عشق چھپائیاں نہ چھپے پٹھ لکھاں دے اگ

(41) عشق سچاویں یار دے کیتا مار ہلاک
اسماں چھوڑے پیکے ساہورے دے کے بوہے تاک

(42) جتھے مذہب عشق دے او تھے نہ کوئی کفر نہ دین
جنجو تسبیح عاشقاں اکو جیہا یقین
کنگا مکہ فرق کیہ وچ اسماں زمین
پر لا کے توڑ نہ چاڑدے کافر اوہ لعین
مذہب دین نہ عاشقاں یاراں دے دربار
اوہ امر الہی جانڈے جو امر کیتا در یار

اوہ سر دیون پر عشقدا سر نہ کڈھن باہر
 توڑ نبھاون واسطے پہلوں چاون بھار
 چندر بدن ایس قصے دی ہیروئن یا مرکزی کردار اے۔ احمد یار نے اوہدا سراپا ایکن وچ
 اپنی فنی بصیرت دا پورا پورا ثبوت دتا اے۔ ملاحظہ کرو کجھ شعر:

(43) اوہدا قد سرو وچ باغ دے جُہہ جیوں گلزار
 کُولا پھُل گلاب دا موسم فصل بہار
 اوہدے نین کھیوے لڈباو لے مست المست بیتاب
 زگس جیوں اونکھ لاوندے کیفی مست شراب
 جوہر سرخ یا قوت جیوں ملی جہناں نوں آب
 دند مالا مروارید دی دو لب لعل محراب
 جیوں بچے کالے نانگ دے کنڈل بھواں لگن
 یا جادوگر دیہنہ چن نوں وت کمند سٹن
 زلفاں کالے پٹ دے پھُمن جیوں اُلرن
 پکاں بشیر اکھیاں پکھے تیز چھٹن
 اوہدا نک الف جیوں جیم سی کنڈل زلفاں دا
 دو پکاں دونویں بھواں نیں سطراں چار جدا

(44) خالی پھاہی زلف دی تلدا دانہ خال
 سر پر پھان پکھنوں جے سو جال جنجال
 یا کاتب نکتہ گھنٹیا گھیرے وچ سمھال
 یا جیوں پھُل گلاب دے اُتے بھور مثال

(45) اوہدا لک مٹھی وچ آوندانہ چا پی وچ دست
 ڈردی کاہلی نہ ٹرے کھاوے متے شکست

داستان یا قصے وچ کرداراں دا چناؤ تے اوہناں وچکار مکالمے خاص اہمیت رکھدے

نیں۔ احمد یار نے کہانی دی وِت مطابق کردار تھوڑے تے کم دے رکھے نیں۔ مصورتوں وکھ مہ یار، چندر بدن، بہرم شاہ تے رنگا پتی دے چونہہ کرداراں دے وچ وچ کہانی ٹردی ہوئی اپنے انجام نوں اپڑدی اے۔ ایہدے سارے ای مکالمے کرداراں دی عمر تے اوہناں دی نفسیات دے عین مطابق نیں۔ مہ یار تے چندر بدن دی پہلی ملاقات ویلے جیہڑا منظر سامنے آؤندا اے اوہدے وچ ادا کیتے گئے مکالمے بڑے خوبصورت تے جاندار نیں۔ مہ یار پہلی ملاقات وچ ای ہر قسم دے تکلفات توں پرے پریرے رہ کے اپنے جذبات داسدھاسا نوں اظہار انجام کردا اے:

(46)
میں سوداگر بچہ ہاں میرا باپ امیر
بلیا آتش عشق دی وکھ تیری تصویر

(47)
ورھے وہاندا ڈھونڈدا کیتا مار ظہیر
پوہتا ہاں ہُن مہر کر وڈے پینڈے چیر
نیناں تیریاں ماریا گیا دو شاخہ سل
مرگ رڈے تے پھڑکدا سکدا ناہیں ہل

چندر بدن اے عشق دی چنگاری دے سیک توں اصلوں ناواقف اے اوہنوں جواب

دیندی اے:

(48)
چندر بدن نہ جاندا کتول عشق دی وس
کیہی بلا توں کون ہیں آکھن لگی ہس

(49)
کسے تینوں کجھ ماریا اے لیا کجھ کھس
ونج کچھری باپ دی حال حقیقت دس

بلکہ اپنے پیو دے راج پاٹھ تے نوکراں دا رعب دیندیاں ہویاں کہندی اے:

(50)
ایتھے نہ کر گلاں کملیا جا اساتھوں ہٹ
جیہڑا سودا توں لہیں سو ناہیں ات ہٹ
جے آکھاں نفراں چاکراں بہن نہ دینی جھٹ
اٹھ ونج پوجا کرن دے کیہ پا بیٹھائیں رٹ

پر جدوں چوٹ کھا کے آپ عشق دی حقیقت توں جانو ہوندی اے تے اوہدے کردار
وچ ڈرامائی تبدیلی آؤندی اے تے مہ یار دے عشق وچ بول اٹھدی اے:

(51) میرا کعبہ قبلہ سوہنا مہ یار میرا ایمان
بھلے ماپے بیلیاں کیتی ہاں قربان

(52) ہن میرا تہے جیوناں جے دسے یار جمال
جسدا سانوں مہنا مرن او سے دے نال
جھلے دی میں جھلی آں ویساں جھلا مل
گل پیارے یار دی گھت لئی میں گل

احمد یار نے اپنے کلام نوں پڑتا شیر بنان واسطے خوبصورت تشبیہاں، تلمیحاں تے محاوریاں
توں وی خوب کم لیا:

(53) جگ وچ دھی دوستی واقف شاہ امیر
پتھر نوں وی ہوگئی روون دی تاثیر
کھیڈاں وچ سہیلیاں جو بن بھری ملوک
پر اوڑک عشق مجاز دا ایہو ڈھنگ سلوک

(54) کس کس ترنجن گھت کے توڑی نہ ایہہ تند
گنج کواری نا رہیا وات زلیخا رند
لیلی سکدی جگ نوں گٹھی گھت کمند
شیریں شکر شہد تچ کرے فرہاد پسند
سسی پنوں واسطے تھلین رلائی ایس
کوراں نیلاں ٹھگیاں گل وچ کھلے کیس
رانجھا بھی نیوں ہیر دے بھل چیر گیا پردیس
بھائی ونھی صاحبان ماپیاں میلے ویس

بے شمار فکری فنی خوبیاں ہون دے باوجود ایس قصے وچ کجھ فنی خامیاں وی موجود نیں۔

پہلی خامی تے ایہہ اے کہ شاعر نے چندر بدن نوں کدے راجا رنگا پتی دی بیٹی دسیا اے تے کدھرے کدھرے اوہدے واسطے رانی دا لفظ استعمال کیتا اے حالانکہ اوہ رانی نہیں شہزادی اے۔ ایسے طرح بعض جگہ اُتے اوہنے کجھ لفظاں دا تلفظ اپنی مرضی نال ادا کیتا اے۔ جیویں شرم نوں شرم، چھٹن نوں چھٹن، سٹن نوں سٹن۔ کجھ تھاواں تے صوتی قافیہ قائم کیتا اے جیویں راہ، نگاہ دے نال صلاح، صباح— غرق دے نال شفق، عشق— توں دے نال بہوں— ٹھرا دے نال چاء— سدا نال جس دا— پرو نال ہو— وغیرہ وغیرہ ایہدے نال نال کدھرے کدھرے لفظاں نوں شعوری طور تے دبا کے پڑھنا پیندا اے۔ ایسے طرح ایس قصے دے ہیرو مہ یار نوں معیار بنا دتا اے۔ جدوں کہ مٹی دا قصہ احمد یار دے قصے دا بنیادی ماخذ اے ایس لئی اسیں ماخذ دی روشنی وچ معیار نوں مہ یار ای لکھیا اے۔ ایہناں خامیاں دے باوجود قصے دا حسن تے دلچسپی قائم رہندے نیں۔

قلمی نسخے دی املائی خصوصیات

قصہ چندر بدن دے ایس قلمی نسخے وچ عام طور تے ب، پ نوں اکوشکل وچ لکھیا ملدا اے۔ ایسے طرح ’س، ش، لکھن ویلے ’س، توں ’ش، داکم وی لیا گیا اے۔ ’ک، لکھ کے اوہدے توں ’گ، مراد وی لئی گئی اے۔ گول ہ، دو اکھی ہ تے ح ہایہ وچ وی کوئی خاص فرق نہیں۔ جیویں کاتب دا دل کیتا اوس لکھ چھڈیا۔ نون غنہ تے نون دا کوئی فرق نہیں سگوں ہر جگہ ’ن ای لکھیا گیا اے۔ وڈی ’ے تے چھوٹی ’ی، الگ الگ لکھن دا تصور نہیں۔ بعض ویلے چھوٹی ’ی، دے تھلے دو نکتے لا کے اوہدے کولوں وڈی ’ے داکم لے تا اے تے بعض ویلے ایہہ تکلف وی نہیں۔ اٹھارویں صدی عیسوی وچ ایہو رواج سی۔ سیاق و سباق توں سمجھنا پیندا اے کہ اتھے کبھڑی ’ی/ے کم دیوے گی۔ پرانے نسخیاں وچ صرف کئی ’ی، نال کم چلان دار وچ ایس لئی وی عام سی کہ ساڈے بوہتے شاعر عربی فارسی دے وی چنگے جانوں ہوندے سن۔ خاص طور تے فارسی شعر ادب دے اثرات زیادہ سن۔ فارسی وچ چھوٹی ’ی، نال ای کم چلدا اے۔ ایس لئی ساڈے شاعراں ادبیاں تے کاتبان نے وی ایہو روش اپنائی رکھی۔ احمد یار وی شاعراں، کاتبان دی ایسے صف دامتک موتی اے۔ البتہ اٹھارویں صدی عیسوی دے آخر تے انھویں صدی عیسوی دے

شروع وچ کجھ کجھ نئیاں وچ چھوٹی 'ی' دے نال نال وڈی 'ے' دا استعمال وی نظر آؤنا شروع ہو جاندا اے۔ احمد یار دے ایس نئے وچ وی کدھرے کدھرے ایہدا اہتمام دکھالی دیندا اے۔ جیویں ورق 1-ب اُتے اک شعر ایس طرح درج اے:

چاری یار رسولدی اُمت دے سردار
قدر و قدری مرتبہ سب تھیں چنگی یار

ایس شعر دے پہلے مصرعے وچ دو جگہ چھوٹی 'ی' تے اک جگہ وڈی 'ے' ورتی گئی اے جدوں کہ پڑھنت وچ ہر جگہ وڈی 'ے' ای ادا کرنی پوے گی تاں ای مفہوم صحیح طور تے سمجھ آوے گا۔ ایسے طرح ایس شعر دے دو بے مصرعے وچ "چنگی" لفظ نوں "چنگے" پڑھنا پوے گا۔ چنانچہ پورا شعر اجوکی املا وچ انج درست ہووے گا:

چارے یار رسول دے اُمت دے سردار
قدر و قدری مرتبہ سب تھیں چنگے یار

پرانے نئیاں دی طرح بعض تھاواں تے علتیاں دی ترتیب یا تعداد دا وی خیال نہیں رکھیا گیا۔ اکثر تھاواں تے "یا" نوں لکھن ویلے لفظ دے تھلے "ی" دی آواز لئی دو نکتے پان دی بجائے "ء" ہمزہ توں کم لیا گیا اے۔ جیویں لکھیا نوں لکھنا، گیا نوں گنا، کہیا نوں کہنا۔ ایسے طرح "ٹھ" نوں "ت" دے اُتے "ط" پا کے ظاہر کیتا گیا اے۔ ایس نئے وچ اوہناں تھاواں تے متن پڑھن ویلے زیادہ دقت پیش آؤندی اے جتھے دو دو، تن تن لفظاں نوں ملا کے اکو لفظ ظاہر کیتا گیا اے۔ جیویں نور نبیدا (نور نبی دا) کہتسیں (کھٹ سیں) کہرانوں (گھراں نوں) کہوڑیدی (گھوڑے دی) وغیرہ وغیرہ۔ کدھرے ب + ہ = بھ کدھرے پھ وغیرہ وغیرہ۔ ایس ساری صورت حال نوں مکھ رکھ کے نئے دا متن اجوکی املا وچ ڈھالن ویلے پوری کوشش کیتی گئی اے کہ شاعر دے لفظ، اوہناں دا تلفظ تے مفہوم قائم رہوے۔ ایس حوالے نال لفظاں دی پرانی تے نویں املاء دی اک مختصر جیہی فہرست درج اے جیہدے توں عام پڑھن والے نوں وی اندازہ ہو سکے گا کہ پرانے متن نوں نویں شکل وچ لکھن ویلے کنیاں مشکلاں وچوں لنگھنا پیندا اے:

فہرست

<u>اجوکی املا</u>	<u>پرائی املا</u>	<u>اجوکی املا</u>	<u>پرائی املا</u>
گنڈل	کونڈل	جھل	چہل
بھواں	پہوان	سب	سبہ
لگن	لغن	دیکھن	دیکھن
اکھیاں	اکھیاں	وچ	وچہ
پکھے	پکھی	اوکھے	اوکھی
چھٹن	چھوٹن	ویلے	ویلی
گھتیا	گھتتا	بنے	بنی
گھیر	کھیر	جتھے	جتھی
بھور	پہور	ہتھ	ہتہہ
انب	عنب	کھنڈ	کھنڈ
مٹھی	مٹھی	دیکھ	دیکھ
متے	متی	پہلوں	پھلوں
چھو ہے	چھوئی	ڈٹھا	ڈٹھا
چوٹی	چوتھی	وت	وتہ
بھڑکے/ پھڑکے	پہڑکی	لین	لینہ
دھیان	تہاں	بھاویں	پہاویں
بھولا، بھولا	پہولا	پنہ	پنٹان
ٹھگدا	تھگدا	سگھڑ	سکر
ٹھا کردوارے	تھا کردو آری	اودھی	اودی
گڑیاں	کوڑیاں	دھم	دہم
وگی	وکی	نہ	نان
دھروں	تھروں	گھر	کھر
لکھ	لکہ	بھل	پہل
گدھی	کھدی	کھیوے	کھیوی
کدھ	گدھ		

اجوکی املا	پرائی املا	اجوکی املا	پرائی املا
گھت	کہت	چوہی	چھولی
گھراں نوں	کہراں نوں	منہ	مہ
ٹھاک	تھاک	پھر	پہر
پونجھے	پہونجی	چچھانہ	چچھان
اتھروں	اتھروں	نہ لیندا	نہ لیندا
کٹھیس	کوٹھیس	بھار	پہار
تھلاں وچ	تھلاں نوچہ	نہ جھلیا	نچھلیا
نچے دا	نچیدا	سی	سے
انیاؤں	انیاؤں	کھولیا	کھولنا
گھوڑے دی	کھوڑے دی	اٹھیا	اتھنا
تھم	تھم	ناؤں	نانو
پہنچے/پونجھے	پہنچے/پونجھے	چھاؤں	چھانو
جے کجھ	جیکجھ	اتھتھے	اتھتی
بھکھ	پہکھ	ڈٹھی	ڈٹھی
ہتھ-نھ کے	ہتھ-بہن کی	ٹھاکر	تھاکر
دھڑ	تھڑ	ڈھونڈ دا	تھونڈ دا
بھائی	پھائی	کٹھے	کوٹھی
ونھی	ونھی	بھنیں	پہنیں
پاٹھ	پاٹھ	گھنڈ	کہنڈ
ڈھکاں	ڈھکاں	چچھسی	پوچھسی
تھیو	تھیو	بھر	پہر
چھبے	چھبے	بھواں دا	پہواں دا
اگھڑیا	اگھڑیا	چھپے	چھپی
لیٹ	لیٹ	پٹھ	پیتھ
نیوں	نہوں	دھکھدی	تھکھدی
وٹیا	وٹیا	بھلی	پھولی
چج	چج	کھٹ سیں	کھٹ سیں

اجوکی املا	پرائی املا	اجوکی املا	پرائی املا
کھنڈا	کہتا	بھلن	پہلن
بیٹھا	بیٹھا	دھیان	تہان
چھٹنا	چھٹنا	سین پئے	سین پئی
آکھیا	آکھنا	پٹھ	پیٹھ

متن دی سووہکاری

ہن تک دی تحقیق مطابق احمد یاردی تصنیف چندر بدن دا اکو قلمی نسخہ ہتھ لگ سکیا اے۔
کوشش دے باوجود کوئی دو جانشین دستیاب نہیں ہو یا جیہدے نال متن دا تقابل کیتا جاسکدا۔ کسے
کتاب دے اک توں ودھ نسخے مل جان نال متن دی تدوین وچ جنی سہولت محسوس کیتی جاندی
اے، کلم کلے نسخے دی موجودگی پاروں متن ترتیب دین وچ اوئی ای زیادہ احتیاط دی ضرورت
ہوندی اے۔ اکو اک نسخہ ہون دی مجبوری ہتھوں ایہدے متن دا تقابل ممکن نہیں سی۔ ایس لئی
صرف ایہدی پرائی املائی صورت نوں اجوکی املا وچ لیان دی کوشش کیتی گئی اے۔ پرانے لفظاں
نوں نویں املا داروپ دین (سووہن) ویلے ایس گل دا خیال رکھیا گیا اے کہ شاعر اپنا لفظ تے
منہوم نہ بدلے ایہوجہ اے اوہدے اپنے قائم کیتے تلفظ نوں بدل لیا نہیں گیا جتھے ضرورت محسوس
ہوئی اوتھے اوہدی نشاندہی فٹ نوٹ وچ کردتی گئی اے تے جتھے کدھرے معمولی تبدیلی ضروری
سی اوتھے اپنے ولوں تجویز کیتے گئے لفظ یا مصرعے نوں قالب [ ] دے اندر لکھ دتا گیا۔ فٹ نوٹ
وچ ایہدی وضاحت توں دکھ غیر مانوس لفظاں دے معنی وی دے دتے گئے نیں۔ وزن بحر دے
حوالے نال پرائی پنجابی شاعری دا ایہہ اک بڑا وڈا مسئلہ اے جیہڑا ہن تک حل نہیں ہو سکیا کہ اکو
مصرعہ روانی وچ پڑھن نال اپنا وزن قائم رکھدا اے تے او سے مصرعے وچ اک ادھ لفظ دا ادھا
کردتا جاوے تے اوہنوں ذرا زور دے کے یا دبا کے پڑھ لین نال وی صحیح سمجھتا جاندا اے۔
احمد یاردے ایس نسخے وچ وی کجھ ایہوجیہی صورتحال موجود اے شاید ایس لئی کہ ایس بحر وچ
ایہیاں گنجائشاں موجود نیں جیہدے تحت و سرام نوں اگے کچھے کیتا جاسکدا اے۔ چنانچہ کدھرے
مصرعہ عربی بحراں اُتے پورا اُتردا اے تے کدھرے پنگل دے نظام اُتے۔ ایسے مجبوری ہتھوں
شاعر دے مصرعیاں نوں بدن دی کوشش نہیں کیتی گئی۔ مصرعہ/شعر قلمی نسخے دے جیہڑے ورق توں
شروع ہوندا اے اوہدا حوالہ مصرعے دے سامنے درج کردتا گیا اے۔

قصہ چندر بدن

سودھیا ہو یا متن

ظاہر تیری ذات نوں کیتا شوق پیار دولہا جھل نہ سکیا جیہڑا ویکھ اوجھار [کذا] (1) (ورق 1-الف)

سب تھیں اوّل سرجیا (2) یار سوہنے دانور رکھیا ویکھن واسطے اپنے وچ حضور

جاں پیغمبر ہو رہے سارے جیوں مشہور تاں وت شان رسول دی کیتا آن ظہور

وچ پیاریاں دوستاں کسے نہ ایڈا تول میوہ چکھوں آوندا اگدوں پتر پھول

شوق جہاں نوں دیندا پوئے تہاں دامول (3) جتیاں سرجیاں خلقتاں اوس طفیلی کول (ورق 1-ب)

چارے یار رسول دے اُمت دے سردار قدر و قدری مرتبہ سب تھیں چنگے یار

ابو کبرّ تے عمر دا دل تھیں رکھ پیار نام تر جیجا عثمان ہے وت علی نبی دا یار

حضرت میراں بادشاہ سرجیاں دے پیر اوکھے ویلے پہنچدا معاف کرے تقصیر

بنے لاندیا بیڑیاں جتھے وچ نہ لگے تیر احمد یار فقیر دی دوہیں جہانی دھیر (4)

عبدالقادر صاحب مینوں تیرا زور تڈھ ڈبیاں جنجاں کڈھیاں قطب بنائے چور (ورق 2-الف)

میری دوہیں جہانی ہتھ تیرے وچ ڈور تیرے باجھوں آسرا میرا نا کوئی ہور

یاد پیاں اوہ ٹاہلیاں ندی کنارے چھاؤں ساوے ون چھتلا ردی موسم وڈاساؤں

سوہنے کملی کیتیاں دس نہ ٹریا تھاؤں ملدی دل دے گھوڑے تے ساون جی پُپ رہندا ناؤں

لذت جیہی عشق دی کھنڈ نہ شکر شیر جس لگے سو ای جاڈا نیناں والا تیر (ورق 2-ب)

ہیاؤں (5) کلیجہ سل (6) کے گیا دلے نوں چیر پر ناواں تازہ رکھیا عشق نے ہو گئے ہور خمیر

قصے لکھنے عشق دے ایہو میرا کم مت خدمت میری ویکھ کے پوئی ذرا شرم

تھیئے شوق حضور دا ورسے جگ دا غم کمی نہ ہووے خوشی دی مطلب ایہو تم

پہلوں جیوں قرآن وچ دتی خبر خیر عشق یوسف دا جوڑیا ڈٹھا جو تفسیر

1- ایس مصرعے دا مفہوم واضح نہیں۔

2- سرجیا: تخلیق کیتا

3- مول: قیمت

4- دھیر: سہارا، آسرا

5- ہیاؤں: دل

6- سل: سوراخ

وت شیریں فرہاد دا، لیلیٰ مجنوں دا سیر سسی بائی بوئیاں، ملکی سوتی ہیر
 ہر عاشق معشوق دے قصے وارو وار موپیاں گیاں کوئی سنہیلے⁽¹⁾ رکھے جوڑ سنسار (ورق 3-الف)
 وت سیف ملوک، ملوک دا کام کنور⁽²⁾ سچار نل راجے داشوق بھی نال دمن⁽³⁾ تے نار
 اسماں کھر کھر رکھی پتھری سونبی سانی سان قدر چچھانن وکھ کے عاقل سگھڑ سچان
 دانے لوہے فولاد نوں سانی دی دے پان پر دانشمند نہ پھولدے جوہر لین چچھان (ورق 3-ب)
 صدی نبی دی تھرویں آئی ساڈی وار سُنیا نیڑے دُور نے شاعر احمد یار
 اک اساڈا رن سب کے ولی محمد یار اوس آکھیا چندر بدن دا قصہ کرو تیار⁽⁴⁾
 دنیا دے کم کاج تھیں تھوڑی ناہیں ویل پر نافرمانش سُنئی بھوویں جیہا کوویل
 عاشق تے معشوق دا ہوسی نام نوویل کوئی ساعت بلالوڑے جاں تک دیوے دے وچ تیل
 اوہ قصہ اگے لکھیا وچ بولی ہندوستان⁽⁵⁾ نہ سمجھن لوک پنجاب دے گلاں اوتھ زبان (ورق 4-الف)
 میں خدمت چائی سرے تے جاں تیک تے وچ جان کویں عاشق تے معشوق داناواں رہے جہان

در بیان حالت عاشق و معشوق

پٹنہ⁽⁶⁾ ہندوستان وچ اک آبا شہر عظیم راجا رنگاپتی سی عاقل سگھڑ فہیم
 فوجاں لشکر دولتاں تابع سب اقلیم⁽⁷⁾ اوہدی دھم جہان تے نہ کوئی رہا غنیم⁽⁸⁾
 راجا سی وچ ہندوواں وڈا چھتر وبار اوس گھر بیٹی لاڈلی صورت اپن اپار⁽⁹⁾ (ورق 4-ب)
 اودا قدر وچ باغ دے جسے جیوں گلزار کولا پھل گلاب دا موسم فصل بہار
 اودے نین کھیوے⁽¹⁰⁾ لڈباوے لمست است بیتاب نرگس جیوں اوکھلا وندے⁽¹¹⁾ کیفی مست شراب
 جوہر سرخ یا قوت جیوں ملی جہناں نوں آب دند مالا مروارید دی دولب لعل محراب

- 1- سنہیلے: سانجھ کے رکھے 2- کام کنور: قصہ کامروپ 3- نل دمن: فارسی مثنوی شاعر فیضی؟
- 4- اصل نئے وچ طیار 5- بولی ہندوستان توں مراد، دکنی اردو اے۔ اشارہ مثنوی دی مثنوی چندر بدن و مہیارول اے۔
- 6- پٹنہ: بھارت دے صوبہ بہار دا گنگا کنارے سب توں وڈا شہر تے صدر مقام۔ شیر شاہ سوری تے جہانگیر دے بیٹے
 شہزادہ پرویز دیاں مسجدیں آج وی یادگار نیں۔ سکھاں دے گورو گوہند سنگھ (پیدائش 1675ء) دی جنم بھومی۔ غالباً ایشیا
 دا سب توں وڈا خدا بخش کتب خانہ وی موجود اے۔ جیہدے وچ آنحضرت ﷺ دے دور توں لیکے آج تک دیاں
- اسلامی کتاباں موجود نیں۔ (دائرہ معارف اسلام، جامعہ پنجاب لاہور، 1971ء جلد 5 ص 581)
- 7- اقلیم: سلطنت 8- غنیم: دشمن 9- اپن اپار: نوٹیکلی، انوکھی
- 10- کھیوے: نشئی 11- اوکھلا وندے: غنودگی نال ڈولدے

جیوں بچے کالے ناگ دے کنڈل بھوان لگن یا جادوگر دہنہہ چن نوں وت کمند سٹن (ورق 5-الف)
 زلفاں کالے پٹ دے پھٹن جیوں اُرن پکاں بشیر اکھیاں کچھے تیز پھٹن
 کلیاں دندرو پیلوں آب حُسن دی کا نگ جیوں دو کالے پرنتی والا وچدوں ناگ
 چادر ویکھ پلمیا چن اُتوں ناگ پنکھ نچوڑن اُنکلیں پھل ہزارے وانگ
 اودا نک الف جیوں جیم سی کنڈل زلفاں دا دو پکاں دونوں بھواں نیں سٹراں چارجدا
 دو لب بھی نیں رتیاں کاغذ رنگ حنا میں ڈردا مصحف نہ کہاں پر لکھیا آپ خدا (ورق 5-ب)
 خالی پھاہی زلف دی تدا دانہ خال سر پر پھاسن پکھنوں بے سو جال جنجال
 یا کاتب نکتہ گھتیا گھیرے وچ سمھال یا جیوں پھل گلاب دے اُتے بھور مثال
 نسبت دینی سب دی غب زخداں⁽¹⁾ نوں جیہڑا پیسی اُتوں ڈھئی⁽²⁾ داسواوہ سب بہوں (ورق 6-الف)
 گُج⁽³⁾ صراحی صندلی وچ بدھے جوہر لوں سینہ تختہ سیمدا پٹ تھیں نرم بہوں
 دو گُج چن دیاں ڈبیاں بھریاں حُسن ہوا یا تارے اُبھرے منیاں دھمیں وچ صباح⁽⁴⁾
 یا لگے بوٹے سرو دے سخت اتارو ساہ یا دو بت کالیاں ٹوپیاں خلق کیتی گمراہ
 توسان⁽⁵⁾ تھلاں حسن دے بنی اُتے وٹ یا میدا نوں خمر دے کھودے کیف پلٹ
 چن تختے [ران دے] جیوں صندل پٹ میں پٹ جیوں ورق گلاب پھل داواؤ ونجے پھٹ
 اودا متھا بدلیوں کالیوں باہر آیا چن بازو کچن صاف دی رسماں تیز پھرن (ورق 6-ب)
 پھلیاں ہار رواہیوں انگلیاں لکھن تلی کلانی مہندیوں کل کلکے دی ون
 جتھے اُنک کھلو وندی جاں اوہ لُک ٹرے اودا جام بلور دی سرخ شراب بھرے
 لعل مچھٹھوں اڈیاں جاں تیج آرام کرے جیوں پھلکاریاں رتیاں چھینا لا دھرے
 اودا لک مٹھی وچ آوندانہ چا پی وچ دست ڈردی کاہلی نہ ٹرے کھاوے متے شکست (ورق 7-الف)
 اودھی نسل قامت وچ ویکھ کے سرو ہو جاندا پست موہن والیاں اکھیاں رہندیاں مست الست
 پریاں لہن آکاش تھیں [پٹھن تاریاں] سنگ⁽⁶⁾ جیویں سیالیں نکلن چندل نہاون چھنگ⁽⁷⁾

- 1- غب زخداں: تھوڈی دے تھلو دے حصے دا گوشت
 2- ڈھئی: سب توں اُپر والا
 3- گُج: گولے
 4- صوتی قافیہ
 5- توسان: گھوڑے
 6- اصل - تاریاں دے بہن سنگ
 7- چھنگ: ندی

ستھان نال سہیلیاں مست پھرے ات رنگ جے ہتھ چھوے سریرنوں جوئے سوا بھنگ [کذا]
 اوہدا سارا جسہ صندلی گھڑیا چنن چیر سارا روپ گلاب دا سدھے عطر عنبر
 پیو گھر بیٹی لاڈلی شاہ پریاں دی پیر گدھی مولا پتلی کر کے حسن خمیر (درق 7-ب)
 اک صورت دوجا لاڈلی تریجی عمر جوان چوتھی نال شنگار دے بھڑ کے اک طوفان
 پر نہ کوئی اوس نوں عشق دا خواب خیال دھیان سنگ سیاں لڈبالی متی حُسن گمان
 نا اوس سُنیا جم کے کہی عشق بلا اوہدا ہسن کھیڈن شادیاں جگ جہان بھلا
 جاں ایہہ آپے گھیر دا ٹھگدا جیو ولا سُدا چا پنگھوڑیوں چنگ چواتی لا (درق 8-الف)
 اوہ کھیڈے نال سہیلیاں ٹھا کر دوارے جا بُت پوجے راہ عاد دے چلے چال چا
 اک دن گڑیاں سنگ رل چلی کت ادا جیوں شہ پری آکاش [توں] اڈے وچ ہوا
 بُت خانے وچ جاوڑی جاں کر رہی سلام فیر گھراں نوں ٹر پئی سیاں نال تمام
 اک مصور ویکھ کے پی مستی دا جام صورت مورت لکھ لئی وگی دھروں کلام
 چہرہ چندر بدن دا کر کے خوب پسند کاغذ قلم دوات لے دانش نال دو چند (درق 8-ب)
 جادو عشق مجاز دا سارا کیتو سو بند جیوں بابل والے سحر دے⁽¹⁾ زہرہ پئی کمند
 مورت لکھ کے ٹر پیا چائی رزق مہار سیاں کوہاں تے جاوندا دنیا دے روزگار
 جاوڑیا وچ شہر دے دو ترے روز گزار اکس دیہاڑے سیر نوں ٹریا وچ بازار
 اک سوداگر شہر دا دولت مند امیر اوہدا بیٹا صاحب علم سی صورت گنی گھیر (درق 9-الف)
 ناؤں مہ یار جوان دا روشن بدر منیر رل بہندا سنگ ہانیاں مجلس دی تاثیر
 ویکھ مصور خوشی دا سودا کرن دکان کڈھ تصویر دکھاوندا تحفہ ہندوستان
 سیاں کوہاں توں آندی ہی لائق تیرے شان ایہہ بیٹی رنگا پتی دی جو بن روپ جوان
 اکھیں سُوہیاں نکدیاں تیر لگا مہ یار سینے رڑکن کانیاں چشماں ہویاں چار
 اوہ بے پروا ہی حسن دی نینیں مست خمار جھڑیا پھڑ کے زمیں تے پکھی بسمل ہار (درق 9-ب)
 تیر قہر دے چیر کے سینہ گئے خدنگ⁽²⁾ زلفاں والیاں بشراں⁽³⁾ پلاکاں چو بھی ڈنگ

1- تلمیح: بابل دے کھوہ وچ اٹلے لٹکے ہوئے دوفرشتیاں ول اشارہ

2- خدنگ: پختہ لکڑی دا تیر 3- بشراں: زہریلے

منہ تے زردی پھر گئی ہو یا بسنتی رنگ ایہو آمد عشق دی ہلا پہلے جنگ
 جتول آوے سچ کر چھانہ نہ جاوے بھوں مت نہ لیند اکسے دی کرے سو ہووے کول
 نوح والے طوفان جیوں وگے نیزے نوں اچا نیواں صاف کر دریاواں دی رَوں (ورق 10-الف)
 کس کس بھار نہ جھلیا ملیاں پہلی وار ڈٹھا سیف ملوک نوں مورت سٹیا مار
 جیوں جیوں اگیں لکیاں دسے دھواں دھار لاند ا پھرے چو آتیاں جھلیں وارو وار
 ہکناں سُننے دیکھ کے کیستی خواب حرام⁽¹⁾ عمر اں سکدیاں گزریاں کارن ہکس کلام
 جنوں بھی دن پندراں دیندا گیا پیغام سسی ، ہیر سیال نے کھو لیا صبر آرام
 حیلہ ویکھ مہ یار دا یار ہوئے حیران میں تحفہ لین انعام نوں آندا ویکھ جوان (ورق 10-ب)
 اتھے ہور تماشا ویکھ کے لباں تے آئی جان کھیوا مست شراب دا رُدھا عشق طوفان
 مدت پچھوں اٹھیا جاں اوس آیا ہوش پھڑ کے کھکے لایا ، اے تصویر فردوش
 کس دی مورت لکھی ہی مست پیالہ نوش دس کتھیں راہ ویندیا ، پا کے جوش خروش
 ایہہ بیٹا رنگا پتی دی راج سرے تے چھاؤں کنج کواری لاڈلی چندر بدن سو ناؤں (ورق 11-الف)
 ٹھا کر دوارے ڈٹھی ہی پٹنے شہراک تھاؤں کسے لائق دار دکھاوساں میں لکھ آندی ناؤں
 میں تحفہ اگے رکھیا اتھے چولی چنگ⁽²⁾ پئی مٹھی آ ہی میں ہور کا گل ہور و ہو گئی
 وت سودا گر آ کھیا جے تھاؤں دا پتا بھی ہی مینوں لے چل نال بیمار نوں جتھوں لکھ لئی
 خبراں ہویاں باپ نوں ماؤں دتا رو میرا اکو بیٹا لاڈلا خالق دے وس سو
 کہے بیدردی ماریا تیر پکے نوں دھو ہُن نرا خدا دا آسرا اللہ کرے سو ہو (ورق 11-ب)
 کردا باپ خیرایتاں دیوے مُلک دُعا بھل ونجے مہ یار نوں شالا عشق ہوا
 پر پھرن نہ کامل لکھیاں ڈٹھے توڑ سوا موڑے لکھیا رب دا بندہ کون گدا
 خبر نہ ہوئی کسے نوں شہر نہ کائی سار ادھی رات مصورے نال لیا مہ یار
 سنیاں کوہاں دے چیردا دو کوہ پینڈا سار ٹردے ناہیں زور تے دل دا جیہناں پپار (ورق 12-الف)
 پوتے پٹنے شہر نوں باغ بہار عجیب ٹھا کر دوارے جاوڑے دونوں گویا غریب

1- تلخ۔ زلیخا یوسف نوں خواب وچ دیکھ کے دل دے بیٹھی

2- چنگ: چنگیاری

اتھے رانی ملے گی جے کجھ تھنیا نصیب اک دن سکدیاں بولدے فجری سنے نقیب⁽¹⁾
 سیاں وچ لڈ باولی رانی آن وڑی حسن شدگاراں جو بنیاں لائی زور جھڑی
 چھپ رہیا مہ یارسی اگدوں اک گھڑی گودی جیوں فانوس دی آ اکاش⁽²⁾ چڑھی
 اک صورت رانی اگلی [کذا] بدھے ہار شدگار سانیاں جیوں سروہیاں⁽³⁾ نیناں دی چکار (ورق 12-ب)
 اک اگلی شدہ پری بوہیوں اندر وار ٹھا کر پوجن جا وڑی نا کوئی خبر نہ سار
 دوجی واری ویکھ کے سورج دی جگمگ ہوش نہ رہی سوداگرے بلے بھلیری اگ
 اٹھیا بیلی کوکدا ٹھریا قد میں دگ ہتھیں کوہ شکارنوں کاری گئی ہن لگ
 میں سوداگر بچہ ہاں میرا باپ امیر بلیا آتش عشق دی ویکھ تیری تصویر (ورق 13-الف)
 ورھے وہاندا ڈھونڈدا کیتا مار ظہیر پوہتا ہاں ہن مر کے وڈے پینڈے چیر
 نیناں تیریاں ماریا گیا دو شاخہ سل مرگ رڑے تے پھڑکدا سکداناہیں ہل
 اکے گٹھے⁽⁴⁾، وچ جان پا کر کے مٹھی گل اکے اپنے ہتھیں ذبح کراہیہ گل ناہیں ول
 چندر بدن نہ جاندی کتول عشق دی دس کبھی بلا توں کون ہیں آ کھن لگی ہس
 کسے تینوں کجھ ماریا اکے لیا کجھ کھس ونج کچھری باپ دی حال حقیقت دس (ورق 13-ب)
 رانی عشق تیرے مینوں ماریا کیتا کر بیتاب بیرے⁽⁵⁾ سینیں چاٹڑے بھنیں وانگ کباب
 منہ توں گھنڈ اتار کے مینوں دے جواب روز قیامت رانیے چھسی رب حساب
 میں جھلا کھلا ہو گیا صورت تیری دیکھ شہر تساڈے آیا کر جوگی دا بھیکھ⁽⁶⁾
 سر پر اوہا ہوسیا جیہڑا مستک لیکھ⁽⁷⁾ پرنگہ اک وار توں بھر کے میں ول ویکھ (ورق 14-الف)
 میں آئی پوجا فجر دی اک اگلی ہو کبھی آفت چمڑی اگوں مینوں رو
 نا کجھ تیرا کھوہ لیا جے مڑ دیواں سو میں عشق نہ جاناں کون ہے سنی نہ کدیں سو
 نیناں پوچھل والیاں جہی میں تن لائی سانگ ڈنگ گیا دونہہ بھواں دادوہرا لف کے ناںگ

-
- 1- مصرعے دامفہوم واضح نہیں
 2- اصل نئے وچ آورا کاش
 3- سروہیاں: سروہے دے علاقے دیاں بنیاں ہونیاں تلواراں/ برچھیاں
 4- اصل نئے وچ۔ اگے اوہ گٹھے
 5- بیرے: کلڑے
 6- بھیکھ: روپ
 7- مستک لیکھ: قسمت دا لکھیا

میں جہیا بے سُر ماریا نا کوئی کُوک نہ چا نگ پرتاں توں جانے رائے جے لگے میرے وانگ
میں بھی اپنے دلیس وچ آہا بختا وار پیو دے گھر [ساں] لاڈلا شہر اندر سردار (ورق 14-ب)
کدیں پیر نہ دھریاز میں تے ماؤ وڈا پیار اج مورت تیری ویکھ کے چھوڑ دتا گھر بار
چا کر خدمت گار بھی سنگ ویکھن منہ ول سوداگر دا لاڈلا خوشیاں گیاں چل
لگا نیزہ عشق دا گیا جگر نوں سل میں اوہ مویاتاں جیوندا جے کریں اساں نال گل
استھے نا کر گلاں کملیا جا اساتھوں ہٹ جیہڑا سودا توں لہیں سونا ہیں ات ہٹ (ورق 15-الف)
جے آکھاں نغراں⁽¹⁾ چا کران بہن نہ دینی جھٹ اُٹھ وچ پوجا کرن دے کیہ پابھیٹائیں رٹ
کوئی سُنے جے گلاں تیریاں میرا خدمت گار کرنا اندر چھپ کے کوئی لت گوار
میرے ماپے محرم جے تھیوں سروں گواؤن مار وٹا لا نہ رانیاں کیسے شوق پیار
رانی لکھی آہی توڑ دی گئی میرے سر دگ عشق چھپائیاں نہ چھپے پٹھ لکھاں دی اگ
ہُن پرتن میرا کوڑ ہے ڈٹھیاں اگلا اگ مینوں لے چل ڈیرے اپنے آکھے میرے لگ (ورق 15-ب)
گلاں سُن کے تیریاں دل وچ جاگی پیڑ بدل عشق مجاز دا تھا گھت گوہیڑ⁽²⁾
کتھوں ساہین لکھیا جھولی وچ انگیر⁽³⁾ اندر واروں بھڑکی آتش جاگی چیر⁽⁴⁾
بہت میرا جیو ہو لیا گھر دی ویکھ ادا کبھی جوانی نیونہہ دا لگ گیو سودا
پراجے جے تینوں ہوش ہے سنبھل جا گھر دا .....⁽⁵⁾
شہر اساڈے نہ وڑیں سُنے میرا پیومت نویں محبت ہن اے ، لگی تینوں لت (ورق 16-الف)
استھوں نہ کجھ کھٹ سیں چولے چنگ نہ گھت سانوں پوجا کرن دے پچھانہہ گھراں نوں وت
ہُن گھر جاوَن کُوڑ ہے لگی اچن چیت مُڑ کے حال نہ دسدے جیہڑے جھڑدے کھیت
ہن مرن تساڈے دوار تے جیوں مچھلی وچ ریت لگ گیاں نیں پکیاں ساڈا کُوڑا ناہیں ہیست

1- نغراں: غلاماں 2- گوہیڑ: دُھند

3- انگیر، انگیر، انگیار

4- چیر دے درختاں نوں اگ لان دی لوڑ نہیں ہوندی۔ تیز ہوا دی وجہ نال جدوں آپس وچ ٹکراندے نیں تے

ایہناں دے اندروں ای اگ بھڑک اُٹھدی اے۔

5- اصل نئے وچ مصرعہ موجود نہیں۔

عشق سچاویں یار دے کیتا مار ہلاک
 ساڈا نہ کوئی مائی باپ ہے نہ کوئی سکا ساک
 اسماں چھوڑے پیکے ساہورے دے کے بوہے تاک⁽¹⁾ (ورق 16-ب)
 اسماں قدم اگیرے رکھنا توں آپ نہ مینوں ٹھاک
 لائی تیری دیکھنی پہنچے کتھوں تیک
 پر میں ہندودی جنم وچ تیرا ہور طریق⁽²⁾
 جے کائی تیرے عشق دی گل ہوئی تحقیق
 میرا باپ جگے دابا دشہ سروں ونجاسی ٹھیک⁽³⁾
 اسماں اک سری سو و پچیا نیناں دے بازار
 توں جان نہ جان سہیلینے ساڈا سچا شوق پیار
 جے کامل چڑھ سی توڑ تہ بیڑا ہوسی پار
 اکے گھولیا تیرے نام توں مرو لسی مہ یار (ورق 17-الف)
 دھکھ اٹھی من جنناں سینے دے وچ سک
 نیناں تیریاں ماریا تیر خدنگی چھک
 ایہہ دل تیرے نام توں گیا اساڈا وک
 دوارے تے تے مرن دے بوہیوں مول نہ چک
 اوہ جوہری سودا گرا موت نہ منگیں آپ
 میرا شرم کوری دار بن دے مت سن جاوے باپ
 تیریاں سن کے گلاں عشق دیاں بھلی پوجا جاپ
 درساڈے تے نہ مر میں مت لائیں کوئی سراپ (ورق 17-ب)
 عشق مارو دا ضابطہ جیہا میں تن لگ گیا
 تینوں بھی سکھیاریے جن جانی ہڈ پیا
 اکسے نوں اگ لایکے ثابت کون رہیا
 سُلگ پئی جد جھل نوں واقف جگ بھیا
 نہ کر گلاں اچیاں باہر جا شتاب
 مینوں تیری پریت نے کیتا مست شراب
 باجھ پیاریاں جیوناں، اکدم بھی بڑا عذاب
 میں ہندو مسلمان توں نہ کر گل خراب
 جتھے مذہب عشق دے او تھے نہ کوئی کفر نہ دین
 جنجو تسبیح عاشقان اکو جیہا یقین (ورق 18-الف)
 گنگا مکہ فرق کیہ وچ اسماں زمین
 پر لا کے توڑ نہ چاڑ دے کافر اوہ لعین
 مذہب دین نہ عاشقان یاراں دے دربار
 اوہ امر الہی جانڈے جو امر کیتا در یار
 اوہ سردیوں پر عشق دا سر نہ کڈھن باہر
 توڑ نبھاوون واسطے پہلوں چاون بھار
 اثر دے وچ ہو گیا گلاں ودھائی گیاں
 کیہ کیتو ای سودا گرا بردی ہو رہیاں (ورق 18-ب)
 من دی من وچ رہن دے مرن نہیں و گیاں
 پر پیراں توں منہ چالیں دیکھن مت سیاں
 اپراں نوں سنگ سہیلیاں مصر پجاری نال
 اندر وڑیاں آن کے ناکھ خواب خیال
 رانی پونجھے اتھرو پھڑ کے دست رومال
 پوجا بھلی ٹھا کروں پائے عشق جنجال
 خد مٹگا راں اندروں کڈھیا مست جوان
 بت خانے ایس کم کیہ، کملا مسلمان

چو بداراں⁽¹⁾ دیکانیا کر کے تیز دھیان
 جھلا کچھ نہ بولدا کے نال نہ کردا گل
 جانائیں جا پرے اکے مار و نجاواں جان (ورق 19-الف)
 رانی گھر دا جاں ٹری بہہ کے وچ مچھل
 فوجاں سٹھ سہیلیاں سبھے کجھے ول
 چک دتا مہ یارنوں جا وڑیا اک جھل⁽²⁾
 او تھے ان نہ پانی جوہ وچ جنگل برا جاڑ
 مجنوں وانگوں ٹر گیا چچھدا نجد پہاڑ
 میری لیلی گئی وسار کے لائے مو اتا ساڑ
 آہ مارے دکھ یاردے بالے بوٹے جھاڑ (ورق 19-ب)
 راتی نیڑے شہر دے دے ونجے جا ڈور
 آپ سدے دن جاونا ایہہ بھی نامنظور
 جہناں دکھدی ہے وچ دلے دے اوہناں ہر دم پار حضور
 سُنے جھل وچ رووندا کوئی کچھے کیا ضرور
 شہر چیتے چو فیہر بہہ خدمت کرن تمام
 اوہنوں رل کے پاہڑے گوئنداں⁽³⁾ آون دین سلام
 جہناں پھٹ پھماوے برہوں دا کیا اوہناں آرام
 صورت چندر بدن دی جاں اوس یاد پوے
 سرکی چوئے جیوں جھڑی اُپر تے توے (ورق 20-الف)
 ڈھونڈے سوتی دے شہرنوں کاہی ریت چھو ہے
 اوہدیاں چیکاں سُن سُن چیکدے پاہڑے بگ لوے
 اوڑک ایہو عشق دا خون مست جلا د
 لیلی مجنوں گکھویس شیریں تے فرہاد
 سسی روندی تھلاں وچ سُنے نہیں فریاد
 اچ حال سوداگر بچے دا چندر بدن نہ یاد
 اک کسے زمیں دا بادشاہ بہرم جسدا ناؤں
 چڑھیا مگر شکار دے اپنے شہر گراؤں (ورق 20-ب)
 ہرن آیا وچ جھل دے جھلا جھڑی تھاروں
 نعرہ کملے ماریا عشق پایا انیاؤں
 واگ گھوڑے دی تھم کے بہرم گیا کھلوے
 لہہ گھوڑے توں بہہ گیا تھریا ڈٹھا سوء
 ظلم کیتا کس عاجزا سن کے دو سو روء
 ماریا ایس شکار نوں کہے ظالم ٹھوء
 کون کوئی ایس جھل وچ کس ستایا تُوں
 جے دےیں جواب سمھال کے میں حق پچاندا ہوں (ورق 21-الف)
 تیرا کیہا رنگ تغیر ہے ہیں بے تاب بیوں
 آگیاں لاندا میں بیلیاں کڈھ آہیں دا ڈھوں
 ایہو آگوں آکھدا کون کوئی اٹھ جاہ
 حال نہ دسے اپنا جو دل بھڑکے بھاہ
 گھڑی کو پچھوں ظلم دی بھر کے مارے آہ
 سُلگے قہر قلور دی کیتو سو جگ سیاہ
 تیرا کیہا رنگ تغیر ہے ہیں بے تاب بیوں
 آگیاں لاندا میں بیلیاں کڈھ آہیں دا ڈھوں
 ایہو آگوں آکھدا کون کوئی اٹھ جاہ
 حال نہ دسے اپنا جو دل بھڑکے بھاہ
 گھڑی کو پچھوں ظلم دی بھر کے مارے آہ
 سُلگے قہر قلور دی کیتو سو جگ سیاہ
 تیرا کیہا رنگ تغیر ہے ہیں بے تاب بیوں
 آگیاں لاندا میں بیلیاں کڈھ آہیں دا ڈھوں
 ایہو آگوں آکھدا کون کوئی اٹھ جاہ
 حال نہ دسے اپنا جو دل بھڑکے بھاہ
 گھڑی کو پچھوں ظلم دی بھر کے مارے آہ
 سُلگے قہر قلور دی کیتو سو جگ سیاہ

2- جھل: جنگل، پھلا

1- چو بداراں: عصا بردار محافظاں

3- گوئنداں: جنگلی بھینڈاں

بہرم ہر دم چچھدا صبر دلے نوں نانہہ دس حیلہ مستانیاں سمجھ علاج کرانہہ (ورق 21-ب)
 فوجاں ملیاں آن کے لشکر پنچے پاس رووے بیٹھا بادشہ دیکھ پیا وسواس
 چچھیا ونج حضوریاں ہو کے بہت اُداس پانی طعام لیا ویئے جے کجھ بھکھ پیاس
 بہرم آکھے روندنا جھلا ہے ونج جھل نال میرے نہیں بولدا حال نہ دسدا ول
 مینوں چتتا لے گئی اکس گھڑی ونج پل ہن میں بھی تاہیں جیوساں جے کرے میرے نال گل (ورق 22-الف)
 اکتناں جاتا بادشہ جادو کر لیا جھل ایہہ کوئی فند فریب سی جیہڑا ونج جنگل
 وڈے سیانے آدمی صاحب علم عقل کرن دلیلاں بیٹھ کے چاروں طرفاں ول
 پڑھن کلاماں سرے تے میر وزیر دیوان ترکی پشتو فارسی عربی نال زبان
 بولی مت کجھ سمجھ کے کرے نہ مول دھیان بہرم آکھے بول سی تاہیں جگ جہان
 اکے گل ونج پا کے سیلیاں ہوساں مست فقیر عرض کرن ہتھ بنھ کے دانشمند وزیر (ورق 22-ب)
 جے کجھ اس نوں روگ ہے یا سائے دی تاثیر سد طیب ویکھالیے کریے رل تدبیر
 شہر لے چلیے اپنے ہوسی تدوں علاج نبض قارورہ ویکھ سن صحت مرض مزاج
 ونج عماری⁽¹⁾ پالیا سر تے دھر کے تاج جے کوئی بلاوے ایس نوں ادھا دیساں راج
 پلنگ ڈھایا بادشہ تخت اپنے دے کول جھلا تیج بہالیا نکیہ رکھ اڈول (ورق 23-الف)
 سانوں حیلہ اپنا جے کجھ دے بول تاہیں میرا جیونا دولت سٹاں گھول
 ناڑیں ویکھ پچھاندے ونج طیب ازار گرمی سردی آکھدے جھلا ہے بیمار
 کوئی آکھے مانیجی لیا ایہہ دارو درکار اک دوا سرسام دی کر کر دین تیار
 زحمت ہے ایہہ عشق دی آکھیا اکس حکیم لکھیں بھا⁽²⁾ چھپاونی اوکھا کم قدیم
 نہ کستوری چھدی سمجھن سگھڑ فہیم موجاں مارے آتشیں ایہہ دریا عظیم (ورق 23-ب)
 ایس نوں شربت دیوانا دا نہ مجوناں کم لائق نہیں مُفراحاں خرچ نہ کیچن دم
 کوئی صورت سندر ڈھٹی دل ونج اوہو غم چا ویکھائیے خورومت گل دے سے جم
 راتیں دانش والیاں کیتی ایہہ صلاح بھلکے تے نوروز ہے فجرے وقت صباح
 گڑیاں سوہے پہن کے رل مل پوسن راہ کملا ویکھے مت کوئی پوے پسند نگاہ (ورق 24-الف)

دن چڑھیا سٹھ سہیلیاں کہیتے ہار شنگار چوڑے بھرے باہیاں ننگن کنڈل دار
کینٹھے جگا جڑاوتی تختیاں دے گل ہار آون جیویں بہشت وچ پہن حوراں دی ڈار
اوہناں دے گل پٹوازاں⁽¹⁾ کرچی اٹکیاں سیتی تنگ لعل بدخشاں [ہونٹھن] گلابا سبدی⁽²⁾ رنگ
سرے نیئیں سانیاں تیغاں چڑھدیاں جنگ کجل نرگس مقیاں جیوں ناگ سوارے ڈنگ
اوہناں دے سر پر تیج ولایتی موتی ہار عرق رشاں ہنسر چھڈیاں جیوں سورج وچ شفق⁽³⁾ (ورق 24-ب)
دورخ پھل گلاب دے گوہرے رنگ و رزق زلفاں گاف ولایتی کاتب کرن مشق
اوہناں دے کن الارے موتیاں وال جیویں اورین گھونٹ لاناں مارے جیوں بدل جھلک مرین
عاشق مثل پتنگ دے جان دوراڈیوں دین اکس نظارے اکھیاں عاشق قتل کرین
جاں آون وچ میدان دے کر کے علی علی سر دیوں دل ہار کے ڈٹھیاں بھلی بھلی (ورق 25-الف)
جتنے گاؤن گیت پریم دے دیکھے لکھ کھلی فرس وچھاندے جان دا عاشق ات گلی
کوئی تیرا دادا مارے گھنڈ وچوں نہشت⁽⁴⁾ کوئی کرے اشارت دوستاں گاؤندیاں کڈھ دست
اک جان کولوں بھی منگدے کوئی ہو پیاری دست اک ذرہ نہ دیکھے کسے دل حسن صورت دے مست
اک دیکھدیاں نہیں تگدے چوری نظر کرے رنجک⁽⁵⁾ کالے کجلوں مست شراب بھرے
کس دوگاڈا جا لگے کلا چھوکا دھرے جاتی پیر بلایے جی عاشق تڑپھ مرے⁽⁶⁾ (ورق 25-ب)
اک دندا لاندیاں اکتاں چوپے پان کر سینہ ننگا گلمیوں چا مکھی دس جان
چال بے چلن شیر دی بھریاں روپ گمان چھن چھن پیریں جھانجراں تھم تھم قدم ٹکان
جتنے کائی دے دی چھک کسے نوں ہوو اگدوں جیہنوں پکڑ کے گلاں کرن کھلوو
کر کے واند اگھنڈ نوں تیر چلاندیاں ٹھو⁽⁷⁾ ہو رخن کم ہو ر دل بھیت نہ سمجھے کوو (ورق 26-الف)
جہناں پیٹے بھر بھر تھیں دردمنداں دے جام گلاں اوہدیاں جانے کچیاں گوڑیاں خام

- 1- پٹوازاں: شمیراں
- 2- سبدی: ٹوکری
- 3- قافیے دی خاطر شاعر نے تلفظ خود قائم کیا ہے۔ عَزَق تَوں عَرَق، وَرَق تَوں وَرَق، مُشَق تَوں مُشَق
- 4- شست: نشانہ
- 5- رنجک: توپ یا بندوق دے نیل وچ رکھیا ہو یا بارود یا سفوف 6- مصرعے دا مفہوم واضح نہیں۔
- 7- ٹھو: سدھا، نشانے اتے

گوشے چشمیں نال ہے جان دیاں دے پیغام صبر نہ چھوڑن دے دا کردیاں مار تمام
گرم ہو یا جاں اس طرح صورت دا بازار کملہ آ کھلویا کر کے وچ سوار
ڈٹھا سٹھ سہیلیاں منہ توں گھنڈ اُتار جیوں بھانڈا چہرے ماریا پر نہ کوئی لگی کار
عاشق صادق جہناں دی محبوباں ہتھ ڈور اوہ پھر کے ناہیں ویکھدے جے لکھ شکلاں ہور (ورق 26-ب)
جیہڑا گھت بھٹلاڑا لے گیا محلاں وچوں چور پھرن ڈھوڈاؤ اوسدے گجا دل وچ شور
حیلہ ویکھ جوان دا ہوئے حیران وزیر اج روپ حُسن دا ڈٹھیاں راجے تھیں فقیر
ایہہ ذرا نہ دیکھے کسے ول مولے لا نظیر کسے کامل تیر انداز دادل وچ رڑ کے تیر
کیتی عرض حضور وچ خدمتگاراں جا عشق نہ صورت حُسن دا ایس نوں ہے سودا (ورق 27-الف)
جھڑن پرندے ویکھ کے خواہاں وچ ہوا یا ایہہ زحمت ہور کا جس دا نہیں دوا
آکھے بہرم بادشہ جھب بولے میں نال اکے راج حکومت چھوڑساں ملک جکیراں مال
یا جیوں ہو یا ایس دا سوہو میرا حال قدرت رب دی دلے نوں تاپا ایس خیال
پاس بہاؤے تخت دے پیا بلاؤے نت کیہ منگائیں کیہ لوڑنائیں چپ کر بیٹھائیں رکت
دس مطلب حاصل کردیاں جو کجھ میراوت سویں نہ راتیں بادشہ ہر دم ایہہ گل چت (ورق 27-ب)
اک دن آپوں آکھدا خدمتگار بلا لنگر کپے رات دن قلیہ (1) زرد پُلا
راہی پاہندے کھاء کے رخصت ہو کھلا ورتی دسے اپنی سانوں آن ملا
ہو یا حکم باورچیاں پکدا رہے طعام راہ مسافر آدمی کھا کھا جان تمام
ٹردے ہوئے جا کرن وچ حضور سلام ورتی سنی سنائی کے لے لے جان انعام (ورق 28-الف)
مدت چچھوں آیا اک مسافر زور جھلے ویکھ پچھانیا اٹھ کھلا کر شور
کتھے ہے اوہ پچھدا میرے دل دا چور ہسیا بہرم بادشہ پچھدا گلاں ہور
سانوں پتا سنائی کے ذرا بلا کر ول آکھ وکھاں توں کون ہیں ایہہ کیہ ایہی گل
جو منگیں سو دیاں گا کوں و نجاوے جھل مینوں فکر جوان دا خوشی نہیں اک پل
اوہ آکھے پٹنہ شہر ہے پورب دا اک دُور راجا رنگا پتی ہے اوس ملکاں دا مشہور (ورق 28-ب)
بیٹی اُس گھر لاڈلی کامل عقل شعور میں لکھی مورت اوسدی جیوں دی تیوں منظور

ایہہ سوداگر بچہ سی نام اسدا مہ یار بختاور پیو ایس دا وڈا شاہوکار
 صورت لکھی ویکھ کے ہو گیا بے اختیار ..... (1)
 سچ مچ صورت سوئی رانی ہار نکو ہتھ جے چھوئے ورھا و ہون پئی دھمے خوشبو
 ماریا اوس مہ یار نون بن ہتھیار کھلو پر تیرے وس داکم ہے جے کوئی دارو ہو (ورق 29-الف)
 کملا کہے مصورا شالا جیویں توں جیوں تده ڈٹھی شاہ پری حُسن جمال بہوں
 لکھی صورت ویکھ کے جیوں شہزادے نون اونویں گزرے اپنی دسیں کھال (2) ہن توں
 کہے مصور میں گیا پٹنے وچ اک وار ٹھا کر دوارا ویکھ کے شہروں باہر وار
 میلا لگا ہویا موسم فصل بہار سیاں پھدیاں نچدیاں جیوں پریاں دی ڈار (ورق 29-ب)
 گاؤن گاؤن عشق دے کوہاں وچ ہجوم شاید اوس دن ہندواں آہے کچھ رسوم
 میں اک گوشے چھپ کے بیٹھا بے معلوم ٹھا کر پوجن آیاں جیہناں اچھے بھوم
 اچراں نون اک ہویا وڈا ککارا شور شترے فیلے وجدے چھینیاں دے کھنگھور
 ڈار سیاں دی آوندی سو ہے ساوے زور سونی رو پیدایاں عاصیاں عام ہٹایا شور
 پاکیوں اک نکلی صورت جیوں مہتاب سر چادر زر ہفت دی ڈنگا چھتر گلاب (ورق 30-الف)
 جھل مل رثماں دیہہ دیاں تیر چھٹن بے تاب ٹھا کر دوارے آء وڑی اکھیں مست شراب
 اودے سوہی گل پشوازی گلابا سبھی رنگ بیڑے سینے اپروں زر دے گلمہ تنگ
 چھتر سرے دادیہنہ جیوں جھل مل کرے ننگ لچھے کالے پٹ دے کیس پلمدے انگ
 سونے جڑیاں چوڑیاں کنگن شیر دہان ہارحمیلاں [لوہلاں] (3) بجلیاں جیوں لشکان (ورق 30-ب)
 جیوں جیوں آوے لاڈلی تن تھیں جاوے جان مردے عاشق ڈٹھیاں صورت حسن کمان
 میں کاغذ قلم دوات لے صورت لکھی ٹھرا جیوں دی تیوں اتاریم چامل دل دے چا
 مینوں بھی تصویر دا دل تے لگا گھا پھراں ڈھوڈیندا جگ تے بختاوار چچھا
 ملے کوئی راہ جانڈیاں لائق دار جوان صورت ہووے اوسدی صورت دا جیوں شان

1- ..... اصل نئے وچ مصرعہ موجود نہیں۔

2- اصل وچ خاں

1- اصل نئے وچ رولوں

ایہہ بیٹا شاہوکار دا سندر گھڑ سجان ڈٹھا اکس بازار تے بیٹھا وچ دوکان (ورق 31-الف)

مورت چندر بدن دی دھرتی جھڑیا تک پر کر سینے بہہ گئی ڈٹھیاں سامر تک

صاف سروہے چھوہندیاں کرچھڈیا ادھ لک فکر پیا دل دوستان چچھ نہ سکن جھک

جاں سوداگر بچے نوں آئی سدھ سمھال رو کے مینوں چچھدا اس مورت دا حال

راتیں چوری نکلیا شہروں میرے نال سیاں کوہاں دے چیر یوس ٹردا رہیا سال (ورق 31-ب)

گھر باہر ماں باپ دا ہیبت⁽¹⁾ پیاروسار پوہتا پٹنہ شہر نوں لمیاں منزلاں مار

ٹھا کر دوارے ویکھ کے رانی دا دیدار عرضاں کردا پیر پھر روندنا زارو زار

کر کر تھکا عاجزی حیلے بے انداز پر مہر نہ کیتی ظالماں سن کے سوز نیاز

میں بھکھا تہا سوں گیا پینڈے چیر دراز رانی ٹر گئی گھراں نوں حُسن سندر دی ناز

چکیا فوجاں چاکراں جنگل کیتوسو واس ڈھونڈ رہیا میں ایس نوں دل دا بہت اخلاص (ورق 32-الف)

گھریں اوہناں دے مڑ گیا مایوس دے پاس پر دس نہ پیا بھونڈیاں کیتا شوق اداس

اس گل نوں اج بادشہ گزرے ست ورھے رانی کیہ پرواہ ہے پٹھی آپ گھرے

ترس نہ کیتوسو بے وفا سوتنی گرب گرے⁽²⁾ اک ٹھا کر دوارے آن کے پوجا بہت کرے

بہرم جھیرا سن رہا جو دل آہے چاہ فوجاں فجرے نال لے کوچ کیتا بادشاہ (ورق 32-ب)

وڈے بہادر جنگ دے توپاں دل اسگاہ کیتا حکم مصورے دسدا ونجیں راہ

وچ عماری چاڑھ کے لیا سوداگر سنگ پوہتے پٹنہ شہر نوں وانگ غنیم سنگ

کیتا دیس فقیر دا بہرم شاہ ات ڈھنگ ٹھا کر دوارے آوندا جو گیاں جیہا رنگ

سنے مصور محرے نالے سی مہ یار جد آئی پوجا واسطے رانی باہر وار

سرت سمھالی مُشک لے کملے ویکھ دیدار اٹھ کھلا ہتھ ہنھ کے تن من سٹے وار (ورق 33-الف)

کدیں رووے قدم پھڑ کدیں اٹھے ہس میرا اک دل سی سو وک گیا کچھ نہ رہاوس

مار نہ چھڈیں تڑ پھدا پنکھی دا دل کھس عشق تیرے تھیں جیوندا کدے نہ کر ساں بس

نام سائیں دے ترس کر ویکھ میرا احوال ماپے جن وطن گھر چھڈے دولت مال

1- ہیبت پیار: دلی پیار، دلی محبت

2- گرب گرے: بہت مغرور

ہس بولیں گھنڈکھول کے [لائیں] میرے نال
ادھ گٹھا نہیں چھڈناں اکے تے کریں حلال (ورق 33-ب)

ہوئی کھلی حیران دت کملے دا سُن نام
توں مُد کتھوں آیا ہری ہری کر رام

میں ٹھا کر پوجن آؤندی آرزو مند غلام
بچپوں کھپوں نکل کے توں بھی کریں سلام

تیرا نہ میں جانندی وطن پتا گھر جاگ
میں واقف ناہیں عشق دی حسن صورت رنگ راگ

توں بھی کھلا ہوگیوں ہتھوں چھٹی واگ
کیہ جانا کس واسطے مچیا شوق وراگ

جس رب پیدا کیتی ایں اوس دی ہی سو گند
سدا کسے نہیں جیوناں باجھوں بے مانند (ورق 34-الف)

عشق تیرے میں ماریا نکل چلی [اے] جند
گلاں کر گھنڈکھول کے نال میرے اک بند

میرا ہندو جنم ہے توں کوئی تُرک گوار (1)
باپ میرے نوں بے ہووے اہن گل دی کجھ سار

سولی چاڑھن پکڑ تیں قدر سمھال ہنجار (2)
جیہڑا سودا بھالن آ یوں سونا ہیں ات بازار

ساڈا سودا دل سی وک گیا بیٹھے ہاں سر وار
جد توڑی ہُن جیویے ایہو عشق پیار (ورق 34-ب)

چھٹی ہتھوں دے دی میری واگ مہار
لکیاں ترور نہ میریاں پالیں قول قرار

سدا نہیں کسے جیونا ناہیں حسن سدا
ایہہ جوانی چار دن گرب کریں جس دا

خاک ہو ویسی ایہہ تن صندل ہار صفا
جگ تے گلاں رہندیاں بے کوئی کرے وفا

ہو ہو گئے جہان توں راجے لکھ کروڑ
بختاوریاں لے گئے دھن زمین وچ بوڑ

کوئی نام نہ لیندا جاندا کہی کسے نوں لوڑ
سدا حیاتی عاشقاں گیت جہان دے توڑ (ورق 35-الف)

سچی مینوں لگی ہے ناہیں ذرا خلاف
پر اکے ہتھ نہ وجدی توں بھی کر انصاف

مت روز حشر دے چھہیں خون نہ ہووے معاف
ایہہ چاڑھن توڑ سوانیاں بنے اصیل اشرف

میں تیرے در مر رہیا جان کیتی قربان
کوئی مذہب دین نہ عاشقاں کیہ ہندو مسلمان

جہناں کاری لکیاں سل دو سلو جان
ہن میرے تیرے عشق دی رہسی گل جہان (ورق 35-ب)

کسے دیکھن ناہیں آؤنا تیرا راج حکومت شان
ہر کوئی سن کے آکھسی کیتا سو کوڑ گمان

جیہڑا ثابت ٹریا راہ تے صدقے کر کے جان
اوسے دی دھن دوستی مشکل ہووے اسان

سن کے درد مجاز دا رانی دتا رو
تیرے عشق نہ طاقت چھڈیا کم نہ جھدا کو

1- ہندو شاید مسلماناں نوں ترک گوار کہہ کے زمانے وچ نفرت دا اظہار کردے ہوں؟

2- ہنجار: رسم، طریقہ (فرہنگ جامعہ)

ہن عقل شرم دا کملیا لانگھا وت نہ ہو تیر انداز پریت دے لیاں مار پرو
 ویکھاں پر کم رب دے نہ ہو کاہلا پھیر جے میلن والے بھاوسی نہ کجھ لگسی دیر (ورق 36-الف)
 میں گل وچ پائیاں کانیاں لائیاں لیاں گھیر کوئی آپ سائیں ڈھب کر سیا فضل حسندا ڈھیر
 نہ کریں اتاول کملیا نہ ہو بہت بے تات رب نرم کرے دل ماپیاں ہووے کجھ اسباب
 میرا ہندو جامہ ترک توں ایہو گل خراب بھلکے بہیں آ ملاں گی باہر ونج شتاب
 رانی مڑ گئی گھراں نوں ٹھا کر دوارا چھوڑ شترے فیلے گجے کٹک سیاں دے جوڑ (ورق 36-ب)
 جھلا جھڑ پیا زمیں تے کھا کھویر مروڑ پیا بلاوے بادشہ کر کر جتن کروڑ
 اوہ دیکھے ناہیں کسے دا اگلی اوہو دا ویس وٹایا بادشہ آندا ڈیرے چا
 اوس سد امیر وزیر سب گئی صلاح بہا پیو ول چندر بدن دے گھلو خط لکھا
 اوہناں سد نشی خط لکھیا اول رب دا نام جس شوق محبت سر جیا توڑوں وڑھی کلام (ورق 37-الف)
 ہوندی آہی جگ تے ایہو رسم تمام پیو دا وتا حق ہے ایدوں باجھ حرام
 سوداگر اک خو برو میری وچ سرکار بیٹا دولت مند دا نام جیہندا مہ یار
 صورت چندر بدن دی ڈھی اپن اپار دتی سچے رب نے سچا جو داتار
 اوہ مست دیوانہ ہو گیا ڈھیاں حسن کمال لائق نہ سرکار دے کرے جے آن سوال
 چکیا لوکاں وستیوں جنگل ملیوس جال میں چڑھیا مگر شکار دے ڈٹھا تسدا حال (ورق 37-ب)
 رانی مونہوں کوکدا دھرتی ونج تھبے کونجاں سایہ کردیاں جتھے ٹرے بہے
 روندے چترے شیر لپاہڑے ہرن ہے تھکا بہت بلا میں نہ کجھ حال کہے
 چٹیک مینوں ایس دا دل وچ مچدا جا کوں جے بولے حال دی کرے حقیقت چا
 راج خراہیت میں کراں جے کوئی کرے دوا ڈیرے کھڑیا اپنے وچ عماری پا (ورق 38-الف)
 کر کر تھکے اٹکلاں دارو منتر وید دن دن ہوندا جاوندا پونی ہار سفید
 کیتا وانگ دیوانیاں سنگل پا کے قید آپے جتنے کر رہے ترے ہو نومید
 اک راہی بندہ آ گیا اک دن اپن چیت حیلہ کھول سنایا اوسے سارا بھیت
 میں مورت دی لکھ کے کھڑیا تور سمیت تڑپھیا دلبر وکچھ کے جیوں مچھی وچ ریت
 رانی ات ول مہر دی کیتی نہ نگاہ ہن ہو سوالی آیا میں ہاں بہرم شاہ (ورق 38-ب)

سر پر دھیاں دینیاں ماپیاں لائے وواہ منی عرض غلام دی لکھی وچ درگاہ
 طمع نہ کوئی اپنا میں نرا خدا دا ناؤں راہ جانداں گل گل پئی اٹھی پیڑ ہیاؤں
 توں راجا عادی مہر کر میرے سرتے چھاؤں جے رب داسر جیا مر گیا وڈا ہوسی انیاؤں
 پڑھ خط بہرم شاہ دا رنگا پتی امیر تپیا سندا ڈولیا کنیا سب سریر (ورق 39-الف)
 خط لکھا کے گھلدا منشی سد وزیر جس تینوں مینوں سرجیا سچا رب قدر
 اوسے بندہ سازیا ہند و مسلمان اکناں بید پران چت اکناں علم قرآن
 آپو اپنے راہ تے دونوں ٹردے جان زوری کسے نہ کھسیا مذہب دھرم ایمان
 ہو ہو چکے بادشہ تیتھوں پرے پرے آپو اپنے راہ تے دونوں قسم ٹردے
 رب نہ ایہہ گل بھادندی ایڈا زور کرے ہند ساک نہ دیوے ترک نوں توڑے موہرا کھامرے (ورق 39-ب)
 ہند وواں دا راہ ہور ہے مسلماناں دا ہور اوہ جنبو مالا پوتھیاں دھرم بھرم دی ٹور
 تیں ترک نہ چکھا ویکھدے لالیندے اوزور کچھ ذمہ دھر کے ماریے نرانہ پائیے کھور⁽¹⁾
 اسان ٹھا کر پوجا پاٹھ کم تسان قرآن مسیت توڑوں دوہاں ولاں دی آپو اپنی ریت
 دھیاں والا ہر کوئی کبھی عشق پریت جے مارن آویں عذریہ بہت ہو کے بدنیت⁽²⁾ (ورق 40-الف)
 ساکاں سیناں وچ تھ لائی مینوں لیک ایہو وٹا رہے گا انگلیاں چکھلیاں تیک
 دھی کہہ سن دتی ترک نوں کرسن کڑے شریک ساڈا دھاگا کچا دھرم دانازک بہت باریک
 کملا آہا سنیدا ٹھا کر دوارے نت اسان جاتا کوئی کنگال ہے عاجز دا کیہ وت
 مارو نجانداں اوس نوں جے گل ہوندا چت ہن چاڑھ لیا یا بادشہ زور دکھائیے کت
 سُنیا چندر بدن نے ہو بیٹھی دلگیر کاری سینے ماریا یار گمانی تیر (ورق 40-ب)
 جگ وچ دھمی دوستی واقف شاہ امیر پتھر نوں وی ہوگی روون دی تاثیر
 عشق گمانی یار دے مینوں گھیر لیا ٹھا کر دوارا پوجنا ٹھا کر بھل گیا
 ہور قضیہ واعدا نہ ہوندا آن پیا وداع کرو سہیلیو ساڈا ملن رہیا
 لگی کاری توڑ دی سینے وچ بندوق بھن پتجو ہوں [کذا] نکلی ہیاؤں کایجہ پھوک (ورق 41-الف)

1- کھور: شور شرابا

2- صوتی قافیہ دے طور تے جیٹ نوں بیٹ بدھا اے۔

کھیڈاں وچ سہیلیاں جو بن بھری ملوک
 کس کس ترنجن گھت کے توڑی نہ ایہہ تند
 لیلی سکدی جگ توں کٹھی گھت کمند
 سسی پنوں واسطے تھلیں رُلائی ایس
 رانجھا بھی نہیوں ہیر دے چھل چیر گیا پردیس
 ہن بے میں تن مہ یار دے دتی اگ سلگا
 گل منسوبہ عشق دا میری چند پیا
 پوجا پاٹھ وسار کے ہوئی زرد وسار
 میں جُٹی شوق پیار دے سرتے چایا بھار
 ہُن اوہ بلی ملے بے کراں تصدق جیو
 انج پریت لگی مہ یار دی مینوں دروسپو⁽¹⁾
 جاگے درد فراق دے رانی دے تن بھا
 جس جھلے دا میں جھلیا بھار سرے تے چا
 جذبہ عشق مجاز دا شرم لیو سو کھس
 توں میرا میں تیریاں مایاں دے کیہ وس
 کہا ٹھا کر پوجناں ہند و مسلمان
 میرا کعبہ قبلہ سوہنا مہ یار میرا ایمان
 ہو وداع سہیلیو گھتے عشق جنجال
 ہن میرا تے جیوناں بے دے یار جمال
 جھلے دی میں جھٹی آں ویساں جھلا مل
 لاگے پہنچ نہ سکیے سنگل پے کول
 چنگ پئی جل بل گیا سب جگ دھندو کار
 باغ اُداسی عشق دے چُجھے مینوں خار
 نام میرا وچ عاشقان اُگھڑیا سنسار (ورق 43-ب)

بہرم شاہ نول خط دا پوہتا آن جواب کھلے شاطر عشق دے پوہتے آن شتاب
 اوہناں دل رانی دا بھن کے سٹیا آن نقاب شرم نہ رکھیا باپ دا کہا جگ حجاب
 ستروں باہر آندی پالے قول اصیل توڑ نہ چاڑھن دیوندا وڈا حیا بخیل
 گلاں دل دیاں لے گئے دلبر ول وکیل ایہو خواہش پریت دی سردیے چند جیل (ورق 44-الف)
 پوہتی بہرم شاہ نول فحری ویلے سار کملا تے اوہ مرگیا جیہڑا سی مہ یار
 نہ اوہ ملیا یار نول نہ ڈٹھا دیدار اوڑک ہکے لے گیا بلدا داغ انگیار
 بہرم شاہ سُن جھڑ پیا تختوں دھرتی لیٹ پٹنے میں کیوں آیا بُری لگی السیٹ⁽¹⁾
 کیوں جو پیکھی تڑپھدے گولی ماری پھیٹ لکھیا بے پرواہ دا نہ کوئی سکتے میٹ⁽²⁾
 اوس نیوں لا کے کئیہ ویٹا سکدا مویا غریب میں کارے پہنچ نہ آیا گھتھا رہیا طیب (ورق 44-ب)
 سر پر اوہ اوہ ملے جو کجھ دھروں نصیب ہو یا ساں مہ یار دا جانی یار حبیب
 میں جان کیتی سی اپنی جھلے توں قربان ہوندی جنگ ہنیر دی مردے سی بھلوان
 میں توپاں گڈیں چاڑھیاں لڑنے دے سمیان جتھے بیٹھا عشق نیاؤں تے اوتھے ہور کیتان گمان
 کفن جنازہ ساز کے پایا وچ تابوت اوسنوں حوراں آگول آئیاں ملیا جالا ہوت (ورق 45-الف)
 رلے جنازے انبیاء نبی ولی ملکوت دیکھ تماشا عشق دا پاندا دست ثبوت
 کوچی⁽³⁾ وچدوں لے چلے جیرانے دے ول میت جان مہ یار دی آئی پٹھ محل
 باری اندر ویکھدی نہ سہہ سکدی سل بیٹی رنگا پتی دی کیس کھلے وچ گل
 جتھے چندر بدن سی نیوں دی آگ بلی ہو کے اُس دے سامنے میت اٹک کھلی
 اپنی جیہا⁽⁴⁾ لا رہے ٹل جوان بکی کیتے حیلے کسے تھیں نہ اک قدم چلی (ورق 45-ب)
 چکھے اوس تابوت دے آوے بہرم شاہ فوجاں پیر پیدا دیاں نگری وچ کہا⁽⁵⁾
 کوٹھیاں اُتوں ویکھدی خلق تماشا جا پیا اکھاڑا عشق دا بند ہوئے سب راہ⁽⁶⁾
 بیٹھا آپ عدالتی کرسی عشق نیاؤں دو جا سرسنگ جے رلے میت ہلے تاؤں

1- السیٹ: گھاٹا، دھوکھا، فریب

2- اصل نسخہ۔ سمیٹ

3- کوچی: ڈولی/جنازہ اٹھان والے نوکر (کہار)

4- جیہا: طاقت، زور، وس

5- کہا: دُھم : صوتی قافیہ

6- صوتی قافیہ

آکھیا رنگا پتی نون بہرم شاہ اُس تھاؤں مرن تماشا عاشقاں لایا وکچھ سواؤں (ورق 46-الف)

میت دین فرض ہے راہ اساڈا اے جے بیٹی تیری آئیکے اتھے درشن دے

اگے تے درتوں راجیا ہلدا نہ کدے توہیوں ماریا عاشقاں ثانی ملن تے دے

بیٹی نون جا آکھدا راجا ایہہ گل رو تیرے ویکھن واسطے میت رہی کھلو

جے مکھ دسیں تاں توڑی دسدا کچھ کٹھو⁽¹⁾ پنج نہ لیکاں لگدیاں آپ نہ سدے کو

ہندو مسلمان نون مذہب دسدا باب اج درشن دے مہ یارنوں کہیا مونہوں باپ (ورق 46-ب)

اوہو جانی عشق دا جیندے ہڈیں وڑدا تاپ سردتے دن پت نہیں نیوں جندو ڈاک پاپ

میں بھی نالے ٹر پواں لُج رہ آوے تہہ سدا حیا تیا عاشقاں جیہناں عشق نماری دامدھ

میں چپ چپاتی اندرے بیٹھی لیاں سد ہن بندا ناہیں چھپنا آپ بلاوے جد

کیہ وٹیا بت پوجدی ہوئی ہتھوں گمراہ توبہ کیتی کفر تھیں دین سچاواں راہ (ورق 47-الف)

باری وچ کھلوئے کے آکھے بہرم شاہ کلمہ پاک رسول دا منیا رہیں گواہ

اک خدا برحق ہے سچا نبی رسول ٹھا کر پتھراوہناں وچ ذرا نہ برکت مول

جتنے حکم خدائے دے کیتے سب قبول ملن چلی مہ یارنوں کھولے سب سمول

میں نہاتی ظاہر باطنوں آندا پاک ایمان ودیا کیتی جگ توں چھڈیا ملک جہان

ماری چھال تابوت تے چڑھی اڈول امان منہ تے منہ دھریار دے صدقے کیتی جان (ورق 47-ب)

اکوسی جند دوہاں دی جُھے آہے دو جاں میت ڈٹھی کھول کے اکوتن گیا ہو

جان تنے وچ وڑگئی مویا نہ آکھو کو عاشق ہر دم جیوندے مردے ناہیں سو

جان کھڑ دھریا گورتے اٹھ بیٹھا مہ یار لاندنا چندر بدن نون سینے گھٹ نہجار

وڈا تعجب ہویا دیکھے خلق ہزار گھٹ کلاوا سیں پئے چریں وچھتے یار (ورق 48-الف)

باہاں بغلاں بیٹھ دوں گھنڈا دوہتھ گھت بہت نکھیرن آدمی جدا نہ ہوون وت

ویکھن آیا دوہاں نون رنگا پتی پرت⁽²⁾ جاں ڈٹھا چادر لاه کے راجے رہی نہ مت

چادر خالی پئی سی منجی دے وچکار نہ اوتھے چندر بدن سی نہ کوئی مہ یار

دن نہ کیتے کسے نے رہ گئی گور تیار اوہ آہے بہشتی پکھنوں جا بیٹھے گھر بار

پرت نون پرت بنھیا اے۔ 2

آخر کامل عشق دا عاشق ہون معشوق اکو جان و نجائیکے ثابت کرن حقوق (ورق 48-ب)
 ادہ مردے نہیں جہان توں جیں لگی ایہہ بندوق خالقدا نیوں ویکھینے دسن جد مخلوق
 عشق مٹی دا کیمیا کردا پارس ہار شمع پتنگ ہو جا وندی جاں سڈا سروار
 لایئے عشق خدائیدا جیہڑا اپن اپار قسمت باجھ نہ لگدا آپو احمد یار
 یارب مینوں شوق دا دے اپنے ول دھیان نہ غم دیویں جگ دا کریں نہیں پریشان (ورق 49-الف)
 ہر دم فکر دلیل تھیں ثابت رکھ ایمان برکت پا کاں عاشقاں مشکل کریں آسان
 روندنا مڑیا گھراں نوں سُنجا بہرم شاہ جو کرن حمایت عاشقاں بھار نہ سکں لاہ
 ایہو عشق مجاز دے ہین کووٹے راہ سردتیاں رہ آوندی سوہنے بے پرواہ
 عشق حقیقی اپنا بختیں یا سُبجان شوق تیرے دیدار دا گُوڑا جگ جہان
 پر ثابت لائیں دوستی بھلن ہور دھیان مدد نال رسول دے رکھیں نہ پریشان (ورق 49-ب)

O

تمام شد قصہ چندر بدن من تصنیف میاں احمد یار ساکن مرالہ تحصیل پھالیہ ضلع گجرات نویسنده
 احقر العباد مسکین شمس الدین از گجرات مورثہ 14 جمادی الاول 1288 ہجری

حوالے

- 1 چراغ اعوان: ہیر (مرتب: عین الحق فرید کوٹی)؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1978ء ص 10
- 2 محمد صدیق لالی: کلیات لالی (مرتب: ریاض احمد شاد)؛ پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1982ء ص 356
- 3 شاہ جہاں مقبل: جنگ نامہ (مرتب: شہباز ملک)؛ بعنوان جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، تاج بک ڈپولاہور، 1974ء ص 70
- 4 شاہ جہاں مقبل: ہیر (مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر)؛ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1967ء، ص الف
- 5 وارث شاہ: ہیر (مرتب: عبدالعزیز بار ایٹ لا)؛ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور،
- 6 شہباز ملک، ڈاکٹر: مولوی احمد یار مرالوی فکر تے فن (مقالہ پی ایچ۔ ڈی)؛ مکتبہ میری لاہور، 1984ء ص 45
- 7 مولانا بخش کشتی نے پنجابی شاعراں دا تذکرہ 1960ء، وچ وفات داسال 1848ء لکھیا اے۔
جدوں کہ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں (مولوی احمد یار مرالوی فکر تے فن، ص 70)، عبدالغفور قریشی (پنجابی ادب دی کہانی، عزیز بکڈپولاہور 1972ء ص 329) تے احمد حسن قریشی قلعہ داری (پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، لاہور 1964ء ص 105) نال اتفاق کردیاں 1845ء نوں صحیح قرار دتا اے۔
- 8 مولوی احمد یار مرالوی فکر تے فن: ص 58
- 9 عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: وارث شاہ دا جنم ورھا گچھ نویں وچار: تحقیقی مجلہ کھوج نمبر 32، شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور، ص 95
- 10 وارث شاہ: ہیر (مرتب: عبدالعزیز بار ایٹ لا):
ع سن یاراں سواسی نبی ہجرت لے دیس دے وچ تیار ہوئی
- 11 اقبال صلاح الدین: (مضمون) احمد یار دوسن، ماہنامہ پنجابی زبان لاہور، شمارہ اگست۔ ستمبر 1971ء ص 29-30
- 12 پنجابی ادب دی کہانی: ص 338 , 331

- 13 مولوی احمد یار مرالوی فکر تے فن: ص 84
- 14 ایضاً ص 89
- 15 ایضاً ص 92
- 16 شہباز ملک ڈاکٹر: مولوی احمد یار مرالوی فکر تے فن؛ ص 93 توں 208
- 17 قصہ چندر بدن (قلمی) ورق 49-ب
- 18 ایضاً ورق 4-الف
- 19 مولوی احمد یار مرالوی فکر تے فن: ص 52
- 20 قصہ چندر بدن (قلمی) ورق 2-ب
- 21 وحید قریشی ڈاکٹر: قصہ چندر بدن مہاں یار۔ قادر بخش؛ تحقیقی مجلہ کھوج نمبر 25۔ جولائی دسمبر 1990ء، شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور، ص 2-3
- 22 جمیل جالبی ڈاکٹر: تاریخ ادب اردو؛ مجلس ترقی ادب لاہور، 1995ء جلد اول ص 241
- 23 ایضاً ص 242
- 24 تحقیقی مجلہ کھوج نمبر 25۔ جولائی دسمبر 1990ء ص 1,2
- 25 قصہ چندر بدن (قلمی) ورق 4-ب
- 26 تاریخ ادب اردو؛ ص 242
- 27 قصہ چندر بدن (قلمی) ورق 1-الف
- 28 ایضاً ورق 1-ب
- 29 ایضاً ورق 1-ب، 2-الف
- 30 ایضاً ورق 39-الف
- 31 ایضاً ورق 40-الف
- 32 ایضاً ورق 41-ب
- 33 ایضاً ورق 42-ب
- 34 ایضاً ورق 43-الف
- 35 ایضاً ورق 4-الف

- 36 تاریخ ادب اُردو؛ ص 245
- 37 ایضاً
- 38 قصہ چند بدن (قلمی) ورق 13-الف
- 39 ایضاً ورق 14-ب
- 40 ایضاً ورق 15-الف
- 41 ایضاً ورق 16-الف
- 42 ایضاً ورق 18-الف
- 43 ایضاً ورق 4-الف، 5-ب
- 44 ایضاً ورق 5-ب
- 45 ایضاً ورق 6-ب
- 46 ایضاً ورق 12-الف
- 47 ایضاً ورق 13-الف
- 48 ایضاً
- 49 ایضاً ورق 13-ب
- 50 ایضاً ورق 14-ب
- 51 ایضاً ورق 42-ب
- 52 ایضاً ورق 43-الف
- 53 ایضاً ورق 40-ب
- 54 ایضاً ورق 41-الف

ہتھ لکھت دا عکس

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-june 2010, pp 61-78

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2010ء، مسلسل شماره 64

قادر یار دا پورن بھگت (تجزیاتی مطالعہ)

☆ ڈاکٹر نسیرین مختار

Abstract

The article "Qadir Yar da Pooran Bhagat " is the detailed study of the life of the poet Qadir Yar as well as his work. In this article, the scholar has discussed that how the story progresses, twists of the story and which characters became the reason of these twists. In the end, the scholar has declared this "Qissa' an imaginary story which has no connection with the reality. According to the scholar, the prominent aspect of the "Qissa' is its romanticism.

”پورن بھگت“ قادر یار دی تخلیق اے۔ قادر یار دا اصل ناں قادر بخش اے۔ اوہ سندھو جٹ سی تے ضلع گوجرانوالہ پنڈ ماچھی کے، (ایمن آباد دے نیڑے) دارہن والاسی۔ اوہناں دا

☆ صدر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

پنڈ ماجھی کے، گوجرانوالہ جرنیل سڑک توں ایمن آباد جاندی سڑک دے راہ وچ اے۔ ایس پنڈ وچ اوہناں دی اپنی زمین دے کھوہ دے نیڑے اوہناں دی قبر اے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں اوہناں دی تاریخ پیدائش تے وفات بارے لکھیا اے۔

”جنم 1217ھ مطابق 1802ء عیسوی، وفات 1309ھ مطابق 1892ء“⁽¹⁾

C.L Narang نے History of Punjabi Literature وچ اوہناں دا جنم ورھا 1803ء لکھیا اے۔ سینت سیکھو سنگھ تے کرتار سنگھ دگل دی لکھی ہوئی A History of Punjabi Literature وچ اوہناں دا جنم ورھا 1805ء لکھیا ہویا اے۔

مختلف کتاباں وچ اوہناں دے جنم ورھے دا اختلاف سامنے آیا اے، پر مرن ورھا ساریاں کتاباں وچ 1892ء درج اے۔ جس تے سارے محقق اک رائے رکھدے نیں۔ قادر یار اک سدھ پدھرے جٹ گھرانے نال تعلق رکھدے سی۔ اوہناں دی تعلیم وی اپنے ماحول دے مطابق واجبی سی۔ البتہ اوہناں دے کلام دے مطالعہ توں پتہ چلدا اے کہ اوہ فارسی عربی دی تھوڑی بہت جان پچھان رکھدے سی پر ایہناں زباناں دے اوہ عالم نہیں سی۔ اکثر کتاباں وچ اوہناں دی جنم بھومی ”ماجھی کے“ گوجرانوالہ لکھی ہوئی اے۔ ایہہ ’ماجھی کے‘ گوجرانوالہ توں ایمن آباد جان والی جرنیلی سڑک تے واقع اے۔ ”پورن بھگت“ دے سوڈھن ہارصابر شریف لکھدے نیں:

”میں بھاشا و بھاگ پٹیا لہ لوں چھپی کتاب دے ایڈیٹر نال اتفاق نہیں کردا جہنیے اوہدے جیون بارے نوٹ وچ انج لکھیا اے: ”قادر یار دا جنم پنڈ ’ماجھی کے‘ ضلع گوجرانوالہ پاکستان وچ ہویا پچھوں ایہہ پنڈ شیخوپورہ ضلع وچ آگیا۔“ قادر یار دا پنڈ ماجھی کے (ضلع گوجرانوالہ) مشہور نگر فیروز والا دے نیڑے دا ایہہ پنڈ کدے وی ضلع شیخوپورہ وچ نہیں آیا۔ ضلع شیخوپورہ والا ماجھی کے اک ریلوے اسٹیشن اے۔ جیہڑا شیخوپورہ تے چوہڑکانے والا وچلا اسٹیشن اے۔ ایس پنڈ نال قادر یار دا کوئی تعلق نہیں۔“⁽²⁾

اسیں محققاں دی ایس گل نال وی سہمت آں کہ اوہ اتنے پڑھے لکھے ہوئے نہیں سی۔ اوہناں معراج نامہ وچ خود وی ایس گل دا اعتراف کیتا اے:

جوڑ معراج مرتبہ کیتا جو کچھ ساتھوں سریا
میں دہقان بے علم و چارا دوس نہ چاہے دھریا

پورن بھگت

عبد الغفور قریشی دے بقول: ”قادر یار اوس دور دے علماں توں واقف لگدا اے۔
جدوں، عالم، فارسی، عربی تے ہندی تے مکمل بھاریں عبور نہ وی رکھدے ہون پر اوہناں نوں
ایہناں زباناں دے دریا وچ ڈبکی ضرور لانی پیندی سی۔ اسیں شریف صابر ہوراں دی ایس رائے
نال سہمت آں:

”قادر یار دی لفظالی توں اوہدا علمی مرتبہ آپے اگھڑ پیندا اے۔ اوہ ہندی
دے پیر ہن، رهن کبلنا، اُپانا ورگے لفظ ورتدا اے تے فارسی دے خورشید،
دادخواہی، خستہ حالی، خورشن، دامن گیر، صاحب دل، گر آفرید، بسیار، چرخ،
طاع نزاج، موزوں شراباً طہور، سیرلیج اسیری، محیرِ خمار، تغیر جیسے عربی لفظاں
دی ورتوں پنجابی وچ کر رہیا اے۔ اوہ اپنے دینی مطالعہ تے علمی سوئے دی
دس معراج نامے دے اٹلے شعراں وچ انج پارہیا اے:

بارہ سو سنتالی سالوں پاک نبی دے چکھوں

(3) ایہہ مذکور بنایا یارو ویکھ معارج وچوں

ایس وچ گوہ کرن والی گل ایہہ وے کہ قادر یار دے پورن بھگت دی ہتھ لکھت کسے
دے ہتھ نہیں آئی۔ سو دھن ہار نے دو مطبوعہ قصیاں دا ذکر کیتا اے:

(1) بھاشا و بھاگ پٹیا لہ والی سو دھ

(2) ملک بشیر احمد کشمیری بازار دا چھپیا قصہ

دراصل جتھوں تک اسیں اوس علاقے تے پنجاب دے ہور علاقیاں دے وڈ وڈیریاں
نال گل کتھ کر کے ایہہ سٹا کڈھیا اے اوہ ایہہ اے کہ پورن بھگت دا قصہ وی پنجاب دے ہور لوک
قصیاں طرح اے۔ ایہہ قصہ نہ صرف گا کے پیش کیتا جاندا سی بلکہ پنڈا تھاواں تے ناک دی شکل
وچ وی پیش کیتا جاندا سی۔ لوکائی وچ اوہ قصے بڑے مقبول ہوندے نیں جیہناں وچ درد تے دکھ دا

انظہار ہووے۔ 'قادر یار' دی ہتھ لکھت نہ ہون دی وجہ توں پورن بھگت دا قصہ مراٹھاں کولوں زبانی سن کے سو دھیا گیا اے۔ ایس پیڑھیو پیڑھی جڑے قصے دا حال لوک گیتاں طرح اے۔ جیہڑے سینہ بہ سینہ چلدے نیں تے آپ مہارے اوہناں وچ تبدیلیاں وی آجاندیاں نیں۔ لفظالی وی بدل جاندی اے تے لہجہ تے بولی اوس ویلے تے علاقے دی بولی نال مل جاندی اے۔ 'قادر یار' دے پورن بھگت دی ہن تک سو دھیاں کتاباں وچوں شریف صابر دی سو دھی ایہہ اخیرلی کتاب اے۔ زبان تے لہجے دے حوالے نال سو دھن ہار دی ایس دلیل وچ وزن اے:

”پورن قادر یار“ نوں زبانی سناون والے اج توں ویہہ تریہہ ورھے پہلوں اسماں وی دیکھے نیں۔ ہوسکد اے ہن وی ہوون ای کدھرے۔ ایہہ بھاگ بھری پیڑھیو پیڑھی استادان کولوں قصہ یاد کردے آئے، پریا وچ کان آجاندی سی۔ ویلے نال بھلیاں سطران بنداں دی تھاویں پلویں گھر کے سنن والیاں دا گھر پورا کرنا پیندا سی۔ سناون والے دے اپنے علاقے دی بولی دا وی اثر ہونداسی۔ اوہدے تے پلویں لفظ بہتے اوسے بولی وچوں ای آوندے سی۔“ (4)

پورن بھگت دا قصہ اک Legend اے۔ قصے دا تاریخی پہلو ایہہ اے کہ پورن بھگت دا تعلق سیالکوٹ دے اک حکمران خاندان نال سی۔ اوس دا پیو ”راجا سلواہن“ سی۔ بوٹے شاہ اپنی کتاب ”پنجاب دی جغرافیائی تواریخ“ وچ لکھدے نیں:

”سیالکوٹ اک پرانا ہندو راجیاں دے وارے دا شہر اے۔ آکھدے ہن۔ جو ایہہ شہر راجے ٹنڈے پانڈوں دے تائے چاچے دا، جو مہا بھارت دی لڑائی وچ ماریا گیا، بنایا ہو یا ہے۔ بعضے کہندے ہن کہ راجے سالباہن دا بنایا ہو یا ہے۔“ (5)

قادر یار دے لکھے قصہ پورن بھگت دا آغاز روایتی انداز وچ اللہ دے ذکر نال ہوندا اے۔ پنجابی قدیم شعری ادب دی ایہہ وڈیائی اے کہ ہر قصے، وار، جنگ نامے تے مثنوی وچ اللہ تے اللہ دے پیارے رسول دے ذکر نال مڈھ بٹھیا جاند اے۔ سی حرفی دے انگ وچ قصے دا مڈھلا بندالہیں طرح اے:

”الف آکھ ثنا خدا تائیں جیہوں پیر فقیر دھیانندے نی
 لوح قلم تے زمین اسماں تارے چن سورج وی سیس نواوندے نی
 مچھ کچھ سنار سمندراں دے اوہ بھی رب دے جی کہاوندے نی
 قادر یار میاں ، جنگل جوہ نیلے اوہ بھی رب دا ورد کماوندے نی“،⁽⁶⁾

اللہ تعالیٰ دی وڈیائی دا ذکر روایتی تے سادے انداز وچ ہوندا اے۔ قصے دا آغاز کرن
 توں بعد ”پورن“ دی جنم بھومی دا تعارف کروایا اے۔ ایہہ اک سوہنا ڈھنگ طریقہ ورتیا گیا اے۔
 جس طرح اسیں جان دے آں کہ ”پورن بھگت“ سیالکوٹ دے راجا سلوان یاں سلواہن دا پترسی
 اتھے پورن بھگت دے پیو دا ناں ’سلوان‘ لکھیا گیا اے۔ کئی کتاباں وچ سلواہن لکھیا گیا اے۔
 اوس دے گھر ”پورن“ پیدا ہوویا تے اوس نوں پنڈتاں تے جوتشیاں نے اپنے اپنے علم دے مطابق
 بھورے وچ رکھن دا مشورہ دتا اوس ویلے پنڈتاں دے مشورے راجے مہاراجیاں واسطے بڑی
 اہمیت رکھدے سن۔ شاعر نے اوس دی پیدائش تے بھورے وچ پان والی گل نوں نویکے انداز
 نال بیان کیتا اے:

پورن اک انھیریوں نکلیا سی ، دوجی کوٹھڑی دے وچ پادتا⁽⁷⁾

قادر یار نے اوس دی تعلیم و تربیت دے حوالے نال انج شعری بیان دتا اے:

”چھیاں برسوں دا پورن بھگت ہوویا، پاندھے پوتھیاں وید پڑھاوونے نوں

تیر اندازاں نے ہتھ کمان دتی ، دس ترکشاں تیر چلاوونے نوں

قادر یار جاں ہوویا جوان پورن ، دم دم لوچے باہر آونے نوں“،⁽⁸⁾

قادر یار نے ایس قصے نوں سادہ تے عام فہم زبان وچ اگے ودھایا اے۔ باروں ورھے گزارن
 توں بعد شہزادہ پورن اپنے پیو سلوان راجا دے دربار وچ حاضر ہوندا اے اتھے قادر یار دا ایہہ لکھنا:

”پورن پتر راجے سلوان تائیں ، پان لے کے ملن تیار ہوویا“،⁽⁹⁾

اتھے پان توں مراد پان دا بیڑہ لکھیا گیا اے جیہڑا سمجھ توں باہر اے۔ دوجے پاسے راجا

سلوان دی اپنے پتر واسطے تاہنگ تے جذبات دا اظہار ایس طرح کیتا اے:

”چڑھی ہرس راجے سلوان تائیں ، چک اڈیاں پہاں دے بھار ہوویا

قادر یار پتر کرماں والیاں دے ، چڑھی ہرس تے مست سنسار ہوویا“،⁽¹⁰⁾

عام کر کے راجیاں مہاراجیاں دیاں کئی رانیاں ہوندیاں سن۔ راجا سلوان اوس ویلے اک ہور ویاہ کر لیندا اے۔ اوہدی نویں ووہٹی (لوناں) ذات دی چمیری سی۔ جیہڑی بے حد حسین سی۔ اوہ اپنی ضد تے من مرضی نال راجے دے گھر آندی اے۔ اوہدے حسن بارے قادر یار لکھدے نیں:

”صورت اوس دی چند مہتاب وانگول، جدوں بیٹھی سی زیوراں پاء کے جی
قادر یار کیہ آکھ سناوساں میں، پنچھی ڈگدے سن درشن پاء کے جی،“⁽¹¹⁾

پورن بھگت دی ماں داناں ”اچھراں“ سی۔ اوس دی خوشی دی انتہا ہو جاندی اے۔ جدوں اوس نوں اطلاع ملدی اے کہ اُس دا پتر بھو ہریوں نکل آیا اے۔ ایہہ قصہ ہندو راجا دے حوالے نال اے۔ ایس کر کے اتھے شہزادے دا پن دان وی اوہناں دے مذہب دے مطابق ہوندا اے۔ راجا سلوان اپنے پتر واسطے نیک سوہنے جذبات رکھدا سی۔ اوس نوں ایہہ پتر سہکدیاں ملیا سی۔ اوہ بارہ ورھیاں دے پورن بھگت دا ویاہ کر دینا چاہندا اے۔ پراک وزیر دے مشورہ دین تے کہ اوس دے جوان ہون دا انتظار کیتا جائے۔ پورن بھگت گھر اپنیاں ماواں نوں سلام کرن واسطے جاندا اے۔ پورن دے حسن تے صفتاں بارے قادر یار لکھدے نیں:

”قادر یار میں صفت کیہ کراں اوس دی، رناں ویکھ بھلان دیاں سائیاں نوں،“⁽¹²⁾

راجا سلوان دی نویں ویاہی ووہٹی داناں لونا سی۔ رانی جیہڑی نیویں ذات نال تعلق رکھدی سی، اوس دی خصلت وی چماریاں والی نکلی۔ اوہ پورن دے حسن تے رتجھ گئی۔ اوہ ساریاں اخلاقی قدراں نوں رگیدی ہوئی پورن تے عاشق ہو جاندی اے۔ قادر یار ایس کیفیت تے عورت دی خصلت نوں ایس طرح بیان کردا اے:

”صورت نظر آئی راجا بھل گیا، سر پیر تائیں اک بھڑک اٹھی

دلوں پتر نوں یار بنا بیٹھی، اوس دی ثابتی دی وچوں لُج ٹٹی

قادر یار میاں تربیت ہنسیاری، لگی آپ وگا ونے ندی پٹھی،“⁽¹³⁾

لگی آپ وگا ونے ندی پٹھی لکھ کے شاعر نے لوناں دی پٹھی مت ول اشارہ کیتا اے۔ لوناں دے پٹھے خیالاں دا اظہار قادر یار نے انج کیتا اے۔ لوناں پورن نوں پتر من نوں تیار نہیں:

”کُھے رکھ نہ جمیوں جاپوں وے، ماتا آکھنا ہیں کیہڑے ساک مینوں
 ہوگ عمر تیری میری اک راجا ، کیہا لایا ای درد فراق مینوں
 قادر یار نہ سنگدی کہے لونا ، کر چلیوں مار ہلاک مینوں،⁽¹⁴⁾

قادر یار اک مسلمان لکھاری سی اوہ اخلاقی قدراں دا پاسبان وکھائی دیندا اے۔ پورن
 بھگت دے قصے وچ بے شک ”پورن“ اک نیک تے شریف انفس پُتر سی، پر بیان کر دیاں
 ہویاں قادر یار دے لاشعور وچ رہن والا بندہ وی اُگھڑ کے سامنے آندا اے۔ پورن تے لونا دی
 تکرار نوں قادر یار نے بڑے سوہنے تے کھلے ڈُلھے انداز نال بیان کیتا اے۔ ”پورن“ بار بار تکرار
 کردا اے کہ اوہ ایس دی قابل احترام ماں اے۔ پر ”لونا“ ایس گل تے زور دے رہی سی کہ اوہ
 پورن دی ماں کس طرح ہو سکدی اے۔ کیوں جے نہ اوس دا دودھ پیتا نہ اوہدی کُھ توں جنم لیتا۔
 پورن دا جواب وچ ایہہ کہنا اوس نوں اُچ پدھرتے لے جاندا اے:

”جیہدی استری توں اوہ ہے باپ میرا، توں بھی شکم تھیں جمیا جان مائے
 گلاں ایہو جیہاں جدوں ہون لکیاں ، پٹھی ہوگ زمین اسمان مائے
 قادر میاں پورن دے متیں ، کدھر گیا ای اج دھیان مائے،⁽¹⁵⁾

پورن دے انکار تے لونا دے اقرار نے حالات خراب کردتے۔ ’لونا‘ دا وار جدوں
 پورن تے نہ چلیا تے اوس نے اک ہور گُوڑ بولیا۔ نوال ڈھونگ رچایا۔ اوس راجا سلوان نوں سکے
 پتر دے خلاف کیتا، لوتیاں لائیاں:

”و ویکھ راجا مندا حال میرا ، رانی آپ ولوں درد دسیا ای
 پُتر پُتر میں آکھدی رہی مونہوں ، پورن پُتراں وانگ نہ ہسیا ای
 وینی کڈھ کے دسدی ویکھ چوڑا ، بھنی ونگ تے ہتھ ولسیا ای،⁽¹⁶⁾

استھے زنانی دا چلتر پن کھل کے سامنے آندا اے۔ زنانی دے کئی روپ ہوندے نیں۔
 زنانی دا ایہہ روپ برا وکھائی دیندا اے۔ راجا سلوان اپنی دوہٹی لونا دیاں گلاں وچ آجاندا اے
 تے ’پورن‘ نوں بلا کے باز پرس کردا اے۔ ’پورن‘ تھیریاں صفائیاں دیندا اے پر راجا سلوان
 دیاں اکھاں تے پٹی بڈھی ہوندی اے۔ اوس دی مت ماری جاندی اے۔ اوہ شہزادہ پورن نوں قتل
 کرن دا حکم دیندا۔ قادر یار نے اوس دے حکم نوں ایس طرح بیان کیتا اے:

”باہر جا کے چیرو حلال خورو ، چھنے رتو پاؤ جیہڑی وچ جتے
 ایہدے ہتھ سہکاء کے وڈھیو جے ، وانگ بکرے دے ایہدی جان کئے،“ (17)
 ایہہ اک کم عقل تے لائی لگ راجے دا حکم سی۔ پورن دی ماں ’اچھراں‘ روندی
 کرلاؤندی تے ہو کے بھردی رہی۔ پورن دے ہتھ کٹ دتے گئے۔ اوس نوں کھوہ وچ سٹ دتا
 جاندا اے۔ لونا اوس دا خون ویکھ کے ہار شنگا رکردی اے۔ قادر یار دے ایس قصے وچ روایتی
 انداز وچ شاعر خود ’مقولہ شاعر‘ لکھدا اے۔ اتھے ایس دا عنوان ”شاعر دی گل“ لکھیا گیا اے۔
 کھوہ وچ سٹن والی گل وچ یوسف زلیخا والے قصے دی چھاپ وکھائی دیندی اے۔ شاید اصل واقعہ
 ایس طرح ای سی یاں مسلمان لکھاری نے میراٹیاں کولوں سن کے پورن نوں کھوہ وچ سٹوا دتا
 اتھے شاعر لکھدا اے:

”پورن بھگت وچا راسی کون کوئی ، یوسف جیسے تاں کھوہ پوادتے،“ (18)
 شاعر دی اپنی سوچ وی ہوندی اے۔ پورن دے دکھ نوں محسوس کر کے اوہ رب نوں یاد
 کردا اے:

”رب بے پرواہ بے انت ہے جی ، اوہدا انت حساب نہ آوندا اے
 قادر یار ہے راستی مول ایویں ، پورن رب تھیں راستی پاوندا اے،“ (19)
 رب ای انسان دیاں مشکلاں دور کردا اے۔ گورکھ ناتھ نوں وسیلہ بنا کے سیالکوٹ بھیج دا
 اے۔ گورکھ ناتھ اوس کھوہ کول اپنے ساتھیاں نال ڈیرا لاند اے۔ پانی کڈھن لکھیاں اوہناں نوں
 کے آدمی دے وجود دا احساس ہوندا اے۔ گرو گورکھ ناتھ کھوہ کول جا کے پچھدا اے تے پورن
 جواب دیندا اے:

”بارھیں ورھیں لگا متھے آدمی دے ، پورن بولیا سی وچوں رو کے جی
 قادر یار میں روپ ہاں آدمی دا ، بھاویں ویکھ لوو آزمو کے جی،“ (20)
 اوس دے ہتھ پیر گرو کھولدا اے تے بھگوان کولوں ڈعا کردا اے کہ اس دے زخم بھر
 جاوے۔ گرو گورکھ ناتھ پورن نوں چک کے اپنے ڈیرے تے لے آندا اے۔ اتھے پورن کولوں
 اوسدے بارے پچھدا اے۔ تے پورن دا ایہہ جواب اوس دے پچھو کڑ بارے دس پاند اے:

”ایس ملک آیا ساڈا باپ دادا ، سیا لکوٹ بیٹھے ہن مل ہے جی
پورن ناؤں تے پتر سلوان دا میں ، جس وڈھ کے سٹیا ڈل ہے جی“،⁽²¹⁾
پورن اپنے جدا مجد بارے تعارف کرواندا اے۔ گرو گورکھ ناتھ اوس دی حالت دا اندازہ
لالیندا۔ گرو دے پچھن تے پورن ساری ہڈ بیتی دسد اے، پراوہ اک ساؤ پتر دی طرح اپنے ماں
باپ نوں الزام نہیں دیندا۔ سگوں اوہ دسد اے:

”ح حال سناوندا گرو تائیں ، کیہا ورتیا ایہہ نزول مینوں
میرے مائی تے باپ دے وس ناہیں ، ایہہ رب دکھائے ہن سول مینوں“،⁽²²⁾
ایہہ پورن دی بلند کرداری دی عکاسی اے۔ اوہ مایاں دے ظلم نوں رب دی کرنی کہہ
کے برداشت کردا اے۔ گرو گورکھ ناتھ نوں پورن دی پپتا وچ سچائی مل گئی۔ اوہدی مدد کردا اے۔
اوس نوں اہیاجل پیالے وچ پا کے اپنے ہتھیں پلاندا اے کے اوس دے نین پران کم کرن لگ
پیندے نیں۔ فیرو پورن دی خواہش تے اوس نوں جوگی بنایا جاندا اے۔ گرو گورکھ ناتھ اوس نوں منع
کردا اے تے جوگ دیاں اوکھیاں دسد اے:

”ذ ذرا نہ پوء خیال میرے ، گرو آکھیا جوگ کمان اوکھا
فاقہ فقر تے صبر قبول کرنا ، دنیا چھڈ دینی مر جان اوکھا
کام مار کے کرودھ نوں دور کرنا ، من دی حرص دا تروڑنا مان اوکھا
قادر یار آکھے گرو پورن تائیں ، ایس راہ دا مسئلہ پان اوکھا“،⁽²³⁾
پورن بھگت ایہہ جان کے وی گرو ناتھ اگے سیس نوادیندا اے۔ کن پاڑے کے مندراس
پاوندا اے۔ لٹ کتر وادیندا اے۔ گہرے رنگ دی پوشاک پہن کے مکمل طور تے جوگی بن جاندا
اے۔ گروسوا لکھ چیلیاں وچوں اوس نوں خانقاہ دا انچارج بنا دیندا اے۔ قادر یار شاعر دی گل
دے سرناویں پیٹھ بیان کردا اے:

”رب جدکد اوہناں نوں بخشدا ہے ، دکھ دے کے سکھ دی کرے کاری
قادر یار جے اوس دے ہو رہیے ، اوہنوں پوندی ہے شرم دی لچ ساری“،⁽²⁴⁾
پورن جوگی تے فقیر ہو کے بھیکھ منکن گھروں نکلدا اے۔ اتھے پورن دی حیاتی وچ
اک نواں موڑ آندا اے۔ اوہ رانی سندراں دے دیس جاوڑدا اے۔ رنگ محل دی اوس رانی دی

صورت تے آواز بے مثال سی۔ پورن بھگت نوں گولی خیر پان آنندی اے پر پورن بھگت، ضد کردا اے کہ رانی اوس نوں آپ خیر پاوے۔ رانی سندراں جدوں پورن بھگت نوں ویکھدی اے تے اوس نوں دل دے بہندی اے۔ اوس نوں محل دے اندر بلانندی اے۔ ”پورن بھگت“ نوں پہلاں وی اک زنانی دا تجربہ سی۔ اوہ اندر آن توں انکار کردا اے۔ اوہ اوس کولوں باہروں ای خیر منگدا اے۔ رانی سندراں اوس نوں ہیرے جواہرات دی خیرات دیندی اے۔ جدوں پورن ایہہ خیرات لے کے اپنے گرو کول جاندا اے۔ گرو اوس نوں ہیرے جواہرات موٹن نوں کہندا اے۔ گرو دا ایہہ کہنا سچے گرو دی پہچان کرواندا اے:

”فقر جیہی نہ دولت ہے ہور کوئی، سانوں دتی ہے آپ الہ پُٹا

قادر یار جواہراں روڑ جانو، دنیا خاک ہے اتے ہوا پُٹا“،⁽²⁵⁾

”پورن بھگت“ دنیاوی دولت موٹ کے ’سندراں رانی‘ کولوں صرف کھان جوگا بھوجن منگدا اے۔ رانی شاندار بوجھن بنا کے گولیاں نوں نال لے کے گرو دے ڈیرے تے جاندی اے۔ اوہ ’گرو گورکھ‘ نوں سیس نوادندی اے۔ اپنے مکھ توں پردہ لاہ کے سب نوں اپنے حسن دا جلوہ دکھاوندی اے۔ اوہ اتنی حسین ہوندی اے کہ ڈیرے دے سارے سادھو اوس دا حسن ویکھ کے ڈول جاندے نیں۔ صرف گرو تے پورن بھگت ثابت قدم رہندے نیں۔ رانی سندراں دا سبھاتے موہنی صورت ویکھ کے گرو ناتھ نے کہیا:

”قادر یار گروتس وان ہو یا، منگ لے جو رانیے جیو تیرا“،⁽²⁶⁾

رانی سندراں دسدی اے کہ میرے کول مال دولت سب کجھ اے۔ دنیا جہان دے میوے نیں۔ سب پھلاں دے ذائقے چکھے نیں پر اوہ کہندی اے:

”رانی سندراں پھیر کے نظر کیتی، پورن بھگت ہے امرت پھل کیلا

قادر یار جے تٹھا ہیں بخش مینوں، رانی آکھدی پورن بھگت چیلدا“،⁽²⁷⁾

گرو ناتھ ’سندراں‘ نوں زبان دے چکیا سی۔ ایس کر کے اوہ پورن بھگت نوں حکم دیندا اے کہ اوہ سندراں دے نال ٹر جائے۔ سندراں بے حد خوش ہو جاندی اے۔ پورن بھگت اپنے گرو دا حکم من دا اے تے سندراں دے نال ٹر جاندا اے۔ سندراں اپنیاں گولیاں سمیت پورن بھگت نوں لے کے شہر اندر وڑدی اے۔ اتھے فیر پورن بھگت دی سوچ پلٹ جاندی اے۔ اتھے

شاعر دس پاندا اے:

”ح حال احوال سریر اندر ، پورن اپنا آپ پچھانیا اے
 جیہناں گلاں توں رب جی سنگداساں ، کیہا رانی نے مینوں رنجانیا اے“،⁽²⁸⁾
 ’پورن بھگت‘ سندراں تے گولیاں نال ایہہ بہانہ مار کے کھسک جاندا اے کہ اوہ قدرتی
 لوڑ واسطے جا رہیا اے۔ پورن بھگت نس کے اپنے گرو کول واپس آ جاندا اے تے اتھے گرو اوس
 تے ناراض ہوندا اے۔ ’سندراں‘ دو بے پاسے پریشان ہو جاندا اے۔ اتھے قادر یار سندراں دی
 تکلیف نوں ایس طرح بیان کردے نیں:

ذ ذرا طاقت تن وچ نہ رہی ، رانی گاوندی غماں دے گیت لکو
 میں بھلی ہاں تساں نہ بھل کوئی ، لایو جوگیاں نال پریت لکو⁽²⁹⁾
 گرو ناتھ دی ناراضگی توں بعد پورن بھگت واپس اپنے دیس سیالکوٹ مڑ آندا اے۔
 اتھے اپنے باغ وچ بارہ سال بعد ڈیرے لاند اے۔ پورا شہر ہم ہما کے ایس بھگت نوں ویکھن
 آندا اے۔ اتھے اوہدی بھگتی دا چرچا ہوندا اے۔ اوہ باغ وچ بیٹھ کے اپنا کھ چھپا لیندا اے۔
 اتھے اوس نوں رب ولوں بخشش ہوندا اے کہ اوہ انھیاں نوں روشنی دیندا اے تے دکھیاں دے
 دُکھ دور کر دا اے۔ راجا سلوان تے لونا وی اوس دا چرچا سن کے اوس دے کول آندے نیں۔
 پورن بھگت اُٹھ کے سیس نو اندا اے۔ راجا سلوان اوس نوں پلٹ کے کہندا اے۔ کہ اسیں تے
 تینوں متھا ٹیکن واسطے آئے آں۔ ’پورن بھگت‘ اوہناں دا دکھ معلوم کیتا تے راجے نے جواب دتا:

”راجے آکھیا سُو فقیر سائیں ، گھر نہیں ہوندا سنتان میرے
 آنگن دسے نہ کھیڈ دا بال مینوں ، سنجے پے نی محل ویران میرے“،⁽³⁰⁾
 پورن بھگت اوہناں نوں کہندا اے کہ میرے علم مطابق تہاڈا اک پتر ہو یا اے۔ تساں
 اوس نوں بکرے دی طرح کوہیا اے۔ دوویں میاں بیوی ایس گلی نوں من دے نہیں۔ پورن بھگت
 نے کہیا کہ اوہناں دے اولاد ہوئے گی۔ اگر اوہ سچ ساری گل دس دین گے، لونا نوں سچ دسنا
 پیندا اے۔ راجا سلوان نوں جدوں پتہ لگدا اے تے اوس نوں غصہ آ جاندا اے۔ اتھے پورن بھگت
 دی تربیت تے نیک فطرت بولدی اے۔ اوہدا ایہہ کہنا بہت وڈی گل اے:

ایہدے وس ناہیں ہوئی رب ولوں ، لکھیا ہو یا سی ایہہ بنوگ راجا
 اک چاؤل دا دانہ ایہہ چکھ ماتا ، جو دھا پتر تساں گھر ہوگ راجا⁽³¹⁾
 فیہر سلوان دا پتر راجا رسالو ہوندا اے۔ اوہ اک جنگجو راجا بن دا تے ساری عمر اپنے
 مایاں کولوں وچھڑیا رہندا اے۔ پورن دی سکی ماں اچھراں نوں جدوں پتہ چلیا کہ اک سادھو آیا
 اے۔ جیہڑا انھیاں نوں اکھاں دی روشنی دیندا اے۔ اوہ وی اوس باغ وچ آندی اے پورن
 بھگت جدوں اپنی ماں نوں ویکھدا اے تے اوہ جذبات تے قابو نہیں رکھدا اے۔ اچھراں جوگی
 کولوں پچھدی اے کہ توں کون ایں۔ ایس تے پورن اپنا تعارف انج کرواندا اے:

ٹلا مُلکھ تے پت میں ناتھ دا ہاں ، ایہو جوگ کماونا کار میری
 مڈھوں شہر او جین برداری دے ، راج بنیاں دی دنیا دار میری
 قادر یار سلوان دا پتر ہاں میں ، پورن نام تے ذات پر یار میری⁽³²⁾
 ایہہ تعارف اچھراں واسطے کافی سی اوہ پتر نوں پچھان لینی اے۔ وچھڑے مل
 جاندے نیں۔ قادر یار لکھدا اے:

”سینے نال جاں بھج کے لایوسو ، رب سکھ دتے دکھ بھٹل گئے
 قادر یار میاں مائی اچھراں نوں ، شان شوق ہوئے دکھ بھٹل گئے،“⁽³³⁾
 بارہیں ورھیں فیہر مایاں نوں پورن ملدا اے۔ راجا سلوان نوں جدوں پتہ چلیا کہ ایہہ
 بھگت اوس دا ای لال اے۔ راجا اوس نوں گلے لگاندا اے۔ راجا اپنے سلوک تے شرمندہ سی۔
 ’لونا‘ وی پورن بھگت دا مقام تے عزت ویکھ کے ڈر جاندی اے تے شرمسار ہوندی اے۔ اتھے
 ’قادر یار‘ پور بھگت دی بڑھائی ایس طرح بیان کردا اے:

”تے توں نہ ہو غمگین مائے ، پورن آکھدا لونا نوں حال کوئی
 تیرے وس ناہیں سندا کول راجا ، پچھلا رکھیں نہ خواب خیال کوئی
 دامنگیر میں اپنے باپ دا ہاں ، جس پچھیا نہیں احوال کوئی،“⁽³⁴⁾
 راجا سلوان دارنگ پیلہ ہو جاندا اے۔ اوس نوں ’لونا‘ دی کرتوت دا پتہ چل گیا سی۔
 راجا سلوان پورن نوں راج پاٹ خزانے دیندا اے۔ اوس نوں تخت تے بہن واسطے کہندا اے۔
 پورن بھگت سب کچھ ٹھکرا دیندا اے تے سب نوں معاف کردیندا اے۔ اوہ دنیا داری توں علیحدہ

ہو گیا ہوندا اے۔ گرو ناتھ نے اوس نوں دوبارہ حیاتی دلوائی سی۔ اوہ گرو ناتھ داسچا چیلہ ہوندا اے۔ اوہ راج پاٹ سب کجھ چھڈ جاندا اے۔ اوہ دس دیندا اے کہ ایہہ راج بھاگ اوسدا بھرا سنبھالے گا۔ پورن بھگت دراصل دنیاوی لوڑاں توں منہ موڑ چکیا سی۔ دولت خزانے، راج پاٹ، حسن تے زنانی سب اوہدے واسطے بے معنی سی چھوٹی عمرے اوس ’لونا‘ دی شکل وچ زنانی دا بھیانک روپ ویکھ لیا سی۔ ایس کر کے دنیا نال اوس دی دلچسپی مک گئی سی۔ اوہ اپنیاں کولوں وداع ہوندا اے اپنی ماں نوں دوبارہ ملن دا وعدہ کر کے ٹر جاندا اے قادر یار لکھدے نیں:

”ض ضامنی گراں دی وچ لے کے ، ماتا ٹوریا ات قرار لوکو

دلوں سمجھیا رب دا بھلا ہووے ، سانجھ رکھی سو وچ سنسار لوکو

ڈگے لال ہتھاں وچوں لہدے نیں ، کرماں والیاں نوں دوجی وار لوکو

پورن ہوٹریا وداع اچھراں توں ، قصہ جوڑیا ہے قادر یار لوکو“⁽³⁵⁾

پورن بھگت لوکائی دے دلاں وچ وسدا اے۔ راجا سلوان اک روایتی قسم دا راجا جیہڑا جابر وی اے تے ظالم وی۔ حسن پرست ہون دی وجہ توں لونا جیہی زنانی دیاں گلاں وچ آکے اپنے پترنوں کھوہ وچ سٹوا دیندا اے۔ ’رانی لونا‘ ہوس دی بھری چلتن عورت ہوندی اے۔ قادر یار عورت بارے لکھدے نیں:

”قادر یار میاں تریمت ہنسیاری ، لگی آپ وگا وونے ندی پٹھی

’لونا‘ نے اک راجے کولوں اپنا پتر کھوہ سٹوا دتا۔ ایہتوں اوس دی چالاکی دا اندازہ ہو جاندا اے۔ ’پورن بھگت‘ دی سکی ماں اچھراں اک نیک تے سوہنے سبھا والی رانی اے۔ جیہدا پتر پہلاں باراں ورھے بھورے پین پاروں وچھڑ جاندا اے تے فیر رانی لونا دے گوڑ پاروں۔ اچھراں دا کردار اک صابر تے دکھیاری ماں دا کردار اے۔ مڈھ توں اخیر تک وچھوڑے دی پیڑ وچ بتلا رہندی اے۔ پنجابی لٹریچر وچ ’اچھراں‘ بارے لکھیا ہویا اے:

“Raja Salvahan (Salivakhan, Salavahan in Brihatkatha, had a son the dame of puran. His Rajahs eldest wife and she was Ichran. Raja youngest wife was called him a.”⁽³⁶⁾

”پورن بھگت“ ایس قصے دا نائیک اے۔ اوہ ہمیش لیکھاں دا لکھیا کھنڈا رہیا نیکی تے شرافت دا ایہہ پتلا پیدائشی بھگت سی۔ پیدائش دے فوراً بعد اوہ بارہ ورھے تیکر بھورے وچ رہیا۔ اوہ تھے ای اوس دی تعلیم تے تربیت ہوندی اے۔ بارہ سال بعد دنیا ویکھنے نوں ملی۔ اوہ سوتیلی ماں دے چلتے دا شکار ہو جاندا اے فیر کھوہ وچ سٹوا دتا جاندا اے۔ فیر گرو گورتھ ناتھ دی مہربانی نال دوبارہ حیاتی ملدی اے پر اوس توں بعد اوہ دکھیا ری حیاتی گزار کے دنیا تو اچاٹ ہو جاندا اے۔ سکے باپ دا سلوک اوس دی سوچ نوں بدل دیندا اے۔ اوہ گرو ناتھ دا چیلہ بن جاندا اے۔ اوس دی پرورش نے اوس دی نفسیات اجیہی بدلی کہ اوہ سچ مچ جوگی ہو گیا۔ دنیا داری توں منہ موڑ لیندا اے سندراں دا حسن تے دولت وی دوبارہ اوس نوں عام حیاتی ول نہیں لیا سکے۔ اگلے باراں سال بعد فیر اوہ اپنے ماپیاں نوں ملدا اے۔ اوس دے اندر دی بھگتی اوس نوں اجیہی شکتی دیندی اے کہ اوہ انھیاں نوں روشنی دیندا اے بے اولاد داں نوں اولاد نال نواز دا اے۔ اوہ ماپیاں نوں ملدا ضرور اے پر پیو دا راج ٹھکرا کے فیر گرو ناتھ کول واپس چلا جاندا اے۔ اوہ اپنے پیوتے متری ماں لونو نوں وی معاف کر دیندا اے۔ ”پورن بھگت“ نیکی تے شرافت دا پتلا لگدا اے۔ اتھے کدی کدی اوس دا کردار تھوڑا بزدل وی لگدا اے۔ اوہ اپنے حق دی گل کرن دی تھاں یاں اپنے مخالفان نال یدھ کرن دی بجائے فرار دا رستہ اختیار کر لیندا اے۔ اتھے اوس دا کردار رانجھے نال مماثلت رکھدا اے۔ کیونکہ رانجھے نے وی دلیری نال ہیر حاصل کرن دی کوشش نہیں کیتی۔ سگوں کن پڑوا کے جوگی داروپ دھار لیا سی۔ ”پورن بھگت“ دا کردار سارے قصے وچ انتہائی مثبت کردار اے۔

جھوں تیکر قصے دا تعلق اے۔ ایہہ ہرمن پیارا قصہ رہیا اے۔ ساڈی پینڈور ہتل وچ ایس نوں سنن والے ”پورن بھگت“ دے درد نوں اپنے دلاں تے محسوس کردے سی۔ ایس قصے دی اک تاریخی حیثیت وی اے۔ ایہہ قصے اوس ویلے دے حالات تے لوکائی دے روایاں دی تصویر کشی کردے نیں۔ Serberyakov دے بقول:

“Folklore that has not only kept alive plots and images from the ancient past, but that also reflects the people attitude to historical events and personalities may be great assistance in this respect” (37)

”قادر یار“ نون اک سدھ پدھرا شاعر کہیا جاندا اے۔ پر اوس نے اپنے کمال نال لوکائی دی درد والی تارنوں چھیڑیا اے۔ اوہ حیاتی دے سارے پہلوں تے روشنی پاند اے۔ عبدالغفور قریشی پنجابی ادب دی کہانی وچ لکھدے نیں:

”قادر یار نے اپنے قصے پورن بھگت وچ زندگی وچ چھپی ہوئی طنزنوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال اُجاگر کیتا اے تے پنجابی معاشرے نون ساہنے رکھیا گیا اے۔ ایس قصے دی زبان صاف اے۔ پلاٹ گندھیا ہو یا اے۔ کدھرے جھول نہیں۔ کہانی وچ نیکی بدی دائلکراؤ دس کے ڈونگھے اثر پائے گئے نیں۔“ (38)

ڈاکٹر غفران سید ہوراں نے سچی گل کہی اے کہ پورن بھگت نون اچ کوئی نہیں پڑھدا۔ ایہہ قصہ پُرانی یاد بن کے رہ گیا اے۔ (39)

اسیں C.L. Narang ہوراں دی کرداراں دے حوالے نال رائے نال سمہت آں:

”This ballad is based on a social Treagedy and its theme reveals the psychological analysis of different character” (40)

پی۔ ایس کنور ہوراں دی ایس رائے تے وی گوہ کرن دی لوڑ اے:

”حقیقت پسندی دا اوس سے رواج کوئی نہ۔ ایسے کر کے قادر یار ہوراں دے قصیاں وچ معجزانہ واقعاں دی گھاٹ نہیں۔ تعلیمی پکھوں پورے سورے ہوون پاروں اوہناں دے قصیاں وچ چکر بازیاں دی اوہ بھرمار نہیں، جیہڑی احمد یار تے مڈھلے انگریز دور دے قصہ گو شاعراں میاں محمد بخش، غلام رسول تے امام بخش ہوراں کول لکھدی ہے۔“ (41)

قادر یار دے پورن بھگت دی سادگی نے ایس قصے نون عام فہم بنا دتا۔ ایسے قصے نے ورھیاں تیکر لوکائی دے دلاں تے راج کیتا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوری لکھدے نیں:

”انکی یہ شعری بندش اور زبان کی سادگی ہی تھی، جس نے قادر یار کو عوام کا از حد محبوب شاعر بنا دیا اور وہ اب بھی اپنے گہرے نقوش کی طفیل تاریخی

صفحات پہ نہ مٹنے والی یادداشت بن کر قائم ہے اور قائم رہے گا۔“ (42)

ابن قسے تے اج دے ویلے وچکار ورھیاں دی دیوار کھڑی اے۔ قصہ پڑھدیاں
 ہویاں اج وی اسیں پورن بھگت نوں گیر و کپڑیاں وچ تصور دی اکھ نال ویکھ سکدے آں۔ ایہہ
 اک imagery لکھت اے۔ جس وچ رومانی کچھ وی نمایاں اے۔

O

حوالے

- 1- مولابخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ مولابخش کشتہ اینڈ سنز، لاہور ص 163
- 2- شریف صابر (مرتب): قصہ پورن بھگت؛ فرید بھنڈار ٹرسٹ، لاہور اگست 2006ء ص 10
- 3- ایضاً ص 15
- 4- ایضاً ص 16
- 5- بوٹے شاہ: پنجاب دی جغرافیائی تواریخ؛ پنجابی تواریخ بورڈ، لاہور 2000ء ص 103
- 6- شریف صابر (مرتب): قصہ پورن بھگت؛ ص 19
- 7- ایضاً ص 20
- 8- ایضاً ص 21
- 9- ایضاً ص 22
- 10- ایضاً ص 22
- 11- ایضاً ص 23
- 12- ایضاً ص 27
- 13- ایضاً ص 28
- 14- ایضاً ص 30

- 15 شریف صابر (مرتب): قصہ پورن بھگت؛ ص 32
- 16 ایضاً ص 36
- 17 ایضاً ص 48
- 18 ایضاً ص 53
- 19 ایضاً ص 53
- 20 ایضاً ص 57
- 21 ایضاً ص 59
- 22 ایضاً ص 64
- 23 ایضاً ص 66
- 24 ایضاً ص 69
- 25 ایضاً ص 78
- 26 ایضاً ص 82
- 27 ایضاً ص 83
- 28 ایضاً ص 85
- 29 ایضاً ص 87
- 30 ایضاً ص 93
- 31 ایضاً ص 97
- 32 ایضاً ص 101
- 33 ایضاً ص 102
- 34 ایضاً ص 103
- 35 ایضاً ص 112
- 36 Serberyakov: Punjabi Literature; Progressive Books, Lahore
1975 P-37
- 37 Ibid P-11

- 38 عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ عزیز بک ڈپو، لاہور 1987ء ص 350
- 39 اقبال صلاح الدین (مرتب): لعلوں دی پنڈ؛ عزیز بک ڈپو، لاہور 1984ء ص 391
- 40 CL. Narang, History of Punjabi Literature, Chandni Chowk
Delhi, 1987, P-84
- 41 منیر گجر (مترجم): انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ؛ ص 353
- 42 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: پنجابی زبان و ادب کی تاریخ؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور 2002ء

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-june 2010, pp 79-86

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2010ء، مسلسل شماره 64

قدیم ایرانی مذاہب تے علامہ اقبال

☆ ڈاکٹر محمد اقبال شاہد

Abstract

Allama Muhammad Iqbal was a great reformer of the 20th century. He wanted to rebuild the vision of Islam all over the world in general, and in the sub-continent particularly. During his PhD studies, he proceeded with the ancient religious mythology of Iran. In the "Development of Metaphysics in Persia", he evaluated the main behavior of Zorasterim, Mazdaks and Manisim in Iran. In this article, those believes have been evaluated with the reference of his poetry as well.

Keywords: Irani ancient religions, Zoraster, Manisim, Mazdaks, Comparative religious Studies.

اقبال دیاں شعری تے نثری کتاباں تے جھات پا کے بندہ حیرت وچ ڈب جاندا اے۔
 ہک تے اوہدا بے پناہ مطالعہ تے دوجی اوہدی تاریخی، ادبی تے فلسفی سرمائے نال بھرپور، بازگوئی
 (Reproduction) جدوں اوہدی کارگاہ فکر (فکری گھیرے) وچ آندی اے تے سورج تے
 چندروی ماند پے جاندا اے، تے اقبال بیان دے ایس درجے تے جا سجد اے:

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ فارسی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

ہچ کس رازی کہ من گویم گلفت   ہچو فکر من دُر معنی نسفت
چشمہ حیوان براتم کردہ اند   محرم راز حیاتم کردہ اند
سر عیش جادوان خواہی بیا   ہم زمین ہم آسمان خواہی بیا⁽¹⁾
- [جیہڑا راز میں بیان کردتا کوئی کہہ نہیں سکدا، تے میری طرح فکر دے
موتی کسے نے وی نہیں پروئے۔

- آب حیات دا چشمہ میری قسمت وچ لکھ دتا گیا تے مینوں حیاتی دی اصل
توں واقف کردتا گیا اے۔

- توں ہمیش دی عیش چاہندا ایں تے میرے کول آونج، تینوں زمین تے
اسمان میرے کولوں ملن گے [

اقبال نے اپنا پی ایچ۔ ڈی دا مقالہ ”ایران میں مابعد الطبیعات کا ارتقاء“ دے موضوع
تے لکھیا۔ اوہدے پہلے باب وچ قدیم ایرانی مذہباں، زرتشتی، مانویت تے مزدکیت تے بحث
کیٹی اے۔ ساڈے ایس مقالے دا ایہو ای موضوع اے تے ایہدے وچ مابعد الطبیعات توں
ہٹ کے اقبال دے اردو تے فارسی شعراں دے حوالے نال وی ویروا کیتا گیا اے۔

اقبال نے ”مابعد الطبیعات“ دے پہلے حصے نوں ”ایرانی دوگرایی“ (دو خداواں دا تصور:
شویت) دا ناں دتا اے۔⁽²⁾

زرتشتی مذہبی اسطوریماں دے مطابق زروان (زمانے دا خدا / خدا ای زمانہ)، جدوں
دنیا تے کوئی چیز موجود نہیں سی، عبادت تے رضیات وچ مشغول رہندا سی تے ہک پُٹری دعا کردا
سی جیہڑا جہان دی تخلیق کر سکے۔ ہک واری زروان شک وچ بیا کہ شاید اوہدی ایہہ چاہ پوری نہ
ہو سکے۔ خدا ولوں اوسے ویلے دو نطفے اک اورمز/ ہرمز (نیکی دا خدا) داتے دو جاہریمین (بدی دا
خدا) دا، زروان دے ڈھڈ وچ آگئے۔ ”اورمز“ اوہدی عبادت تے ریاضت دے پھل دے طور
اتے ”اہریمین“ اوس دے شک دی سزا پاروں۔ زروان نے ایسے ویلے اپنے نال پک کیتا کہ
جیہڑا فرزند پہلے جمیا، اوس نوں جہان دا بادشاہ بنا دیوے گا۔ ”اہریمین“ ایس ارادے نوں جان گیا
تے کوشش کر کے آلودہ تے بدبودار پہلاں جم پیا تے دنیا تے بدی، برائی، تباہی تے ہنیرا پیدا
کرن وچ لگ گیا۔ ”اورمز“ پاکیزہ تے خشبودار تے پُر نور بعد وچ جمیا تے برائی تے بدی دیاں

قوتاں نال لڑ کے اوہناں نوں قابو وچ کیتا تے دنیا تے روشنی تے سچائی دی تخلیق وچ لگ گیا۔ ایرانی مذہبی اسطورییاں تے تاریخ وچ ’اورمز‘ نیکی داسب توں وڈا خدا تے ”اہریمن“ بدی داسب توں وڈا خدا نیا جاندا اے۔⁽³⁾ اگرچہ اقبال اہریمن نوں یا شیطان نوں اک فعال قوت دے طور وی بیان کردا اے:

شعرے روشن ہے جان جبرئیل و اہریمن

رقص و موسیقی سے ہے سوز و سرور انجمن⁽⁴⁾

اقبال دے مطابق زرتشت دے ظہور ویلے ایرانی دو گروہاں / گروپاں وچ تقسیم سن:⁽⁵⁾

1- نیکی تے خوبی دی ذاتی صفات دے پیروکار (پیروان نیروہای خوب خودی)

2- بُری، بیگانہ تے پرانی طاقتاں دے طرف دار (ہواداران نیروہای بد بیگانہ)

زرتشت اخلاقی سنیے نال ایس جنگ وچ شامل ہو گیا۔ پرانی شیطانی عبادت دی دنیا کیتی تے ”مغ کاہناں“ دے دشوار تے مشکل مذہبی رسم رواج دا خاتمہ کیتا۔ زرتشت نے وی اپنے مذہبی فلسفے دی غنیمت ایہناں دوواں طاقتاں تے رکھی اتے بریاں طاقتاں نوں نیک خدا دے نال ہم آہنگ کرن وچ رُجھ گیا۔ اوہدے وڈیرے (اسلاف) کیوں جے نیکی دیاں کنیاں روحاں (متعدد ارواح) دے پجاری سن۔ اوس نے وی نیک روحاں نوں وحدت دتی تے ”اہورامزدا“ نوں نیکی اتے ”اہریمن“ (دروغ یعنی دروغ) نوں بُریاں تے جھوٹیاں قوتاں دا سردار قرار دے دتا۔ زرتشت نے ایہناں دو مڈھلیاں قوتاں نوں مستقل نہ سمجھیا تے اکو اصلی وجود دا حصہ جانیا۔ ایس پاروں ای ایرانی پیغمبر زرتشت نوں یکتا پرست (وحدت پرست) نیا جاندا اے۔ جے انجے خیال کیتا جاوے تے ایس دا مطلب ایہہ ہو یا کہ اصل شر، نیک وجود دا اک حصہ اے۔ اقبال اتھے اختلاف کردیاں زرتشت دی ایس کوشش نوں ”مجاہدتِ نارسا“ تے بے فیدہ کوشش داناں دیندا اے۔⁽⁶⁾ البتہ اپنے آثار وچ زرتشت نوں چانن دا پرچارک، شیطان دا کرڑا مخالف، شاعر تے ایرانی پیغمبر دے ناواں نال اودھی تعریف کردا اے۔ ”جاوید نامہ“ وچ اہریمن، زرتشت نوں کہندا اے:

از تو مخلوقات من نالان چون نی	از تو ما را فروردین مانند دی
در جهان خوار و زبونم کرده ای	نقش خود رنگین ز خونم کرده ای
زنده حق از جلوہ سینای تست	مرگ من اندر پد بیضای تست

تکیہ بر میثاق یزدان اہلھی است   بر مرادش راہ رفتن گم رہی است
 زہرہا در بادۂ گلغام اوست   ارہ و کرم و صلیب انعام اوست⁽⁷⁾

[- تیرے پاروں میریاں مخلوقات بانسری دی طرح روندیاں نیں تے تیری
 وجہ توں ای ساڈی بہار، خزاں بن گئی اے۔]

- توں جہان وچ مینوں ذلیل کردتا اے تے میرے خون نال اپنی مورت
 وچ رنگ بھر لئے نیں۔

- تیرے کوہ سینا دے جلوے نال حق زندہ اے تے تیرے ید بیضا نال ای
 میری موت اے۔

- یزدان دے وعدے تے بھروسہ کرنا جہالت اے تے اوہدی سدھرتے
 حیاتی گزارنا گمراہی اے۔

- اوہدی گلاب دے پھل ورگی شراب وچ زہر اے تے اوہدا انعام تاں
 کیڑے تے صلیب نیں۔]

جواباً زرتشت نے آکھیا:

نور، دریای است، ظلمت ساحلش   ہم چو من سیلی نژاد اندر دلش
 خویشتن را وانمودن زندگی است   ضرب خود را آموزدن زندگی است
 عشق را در خون تپیدن آبروست   ارہ چوب و رسن عیدین اوست⁽⁸⁾

[- نور اک دریا اے تے ہنیرا اوہدا کنڈھا، اوہدے دل وچ میری طرح دا
 ہڑھ آیا ای نہیں۔]

- اپنے آپ نوں ظاہر کران، اصل حیاتی اے تے اپنی ضرب نوں آزماؤنا
 جیون اے۔

- رت وچ تریڑاں عشق دا آدر اے، آراتے قید و مند ایہدیاں عیدیاں
 نیں۔]

مانی زرتشت دے اُلٹ شویت (دو خداواں دا تصور) نوں مادی نظر نال ویکھدا اے۔
 نیکی تے بدی دا ملاپ ای اصل جہان اے۔ نور تے ظلمت (ہنیرا) اک دوجے توں دکھرتے تے

مستقل وجود والیاں قوتیں۔ نور ایہناں دیاں خاصیتاں نال بنیا اے۔
 حلم، معرفت، فہم، علم خفی، ہینش، عشق، یقین، ایمان، نیکی تے عقل، ظلمت، ایہناں پنج
 خاصیتاں نال: دھند، دھواں، آگ، ہنیری تے ہنیرا، نور تے ظلمت توں وکھ مانی، زمین تے آسمان
 نوں وی مستقل وجود سمجھدا اے۔

مانی دے نزدیک شریر عناصر دی پناہ گاہ اے۔ ایہہ کٹھے ہو کے شیطان دے بھیڑے
 وجود دا کارن بن دے نیں تے شیطان جیہڑا فعالیت (Activity) دا مرکز اے، نور دے بادشاہ
 تے حملہ کر دیندا اے تے نور دا بادشاہ ایس بلا توں بچن لئی پہلے منکھ نوں تخلیق کردا اے تاں جے
 شیطان دا مقابلہ کر سکے۔ ایس طرح انسان تے شیطان وچکارمی جنگ دامڈھ بجھ جاندا اے۔
 جیہڑا منکھ دی ہارتے مگدا اے۔ فیرونور دا بادشاہ فرشتیاں نوں مدد لئی کہندا اے۔ ایس طرح نور
 دے قید ذرے (ظلمت دے گھر) زمین دی ڈونگھیا ئی وچوں ہولی ہولی نکل کے، سورج تے چن
 ول اڈ دے نیں تے فرشتیاں دی مدد نال نور دے بادشاہ دی جوہ ”جنت“ وچ جا سجدے نیں۔
 اقبال دی نظر وچ مانی دا ایہہ خیال تے نظریہ بچگانہ اے۔ بہر حال فلسفے دی تاریخ وچ
 مانی دا اک اپنا مقام اے۔ اوہ پہلا فلسفی اے جیہڑا شیطان نوں Activity دا اصل کارن اتے
 سبھا پاروں بُرا کہندا اے۔

اقبال دے شعری تے نثری آثار وچ ایرانی تے مشہور کمیونسٹ (Communist) مزدک
 دا ذکر وی ملدا اے۔ جیہنے انسانی برابری تے مساوات دا پرچار کیتا اے۔
 مزدک وی مانی وانگوں نور تے ظلمت نوں دو مستقل قوتیں سمجھدا اے۔ مانی نال اوہدا
 تھوڑا جیہہ فرق ایہہ اے جے اوہ ایہناں دو قوتیں دے ملاپ تے رلے نوں امر یا اختیار دا پابند
 نہیں سمجھدا۔

اقبال دے نیڑے مزدک اپنے فکری نظام وچ بوہتا حساس اے تے اوہدی تعلیم دا سبب
 توں نمایاں پہلو اوہدا انسان نال رابطہ تے اوہدا احساس کرنا اے۔ مزدک دے خیال وچ سارے
 انسان برابر نیں۔ پر شیطان خدا دے جہان نوں دکھاں درداں وچ پھسائی رکھدا اے۔ اوہدے
 ایہناں خیالاں پاروں ای اوہدے من ہار، جیہڑے ڈھلے طور تے زرتشتی مذہب دے نیں، ایہہ
 عقیدہ رکھدے نیں: ”مقدس آگ بول پئی تے اوہدی (مزدک دی) رسالت دی سچائی دی گواہی
 دتی“۔⁽⁹⁾

”پیامِ مشرق“، ”نقشِ فرنگ“ وچ اقبال نے مزدک لئی ایہہ کہیا اے:

دائے ایران ز کشتِ زار و قیصر بر دمید   مرگِ نومی رقصِ اندرِ قصرِ سلطان و امیر
مدتی در آتشِ نمرود می سوزد خلیل   تا تہی گردد حریمش از خداوندانِ پیر
دور پرویزی گذشت، ای کشتہ پرویز خیز   نعمتِ گمگشتہ خود را ز خسرو باز گیر⁽¹⁰⁾

[- ایرانِ دابی (بج) قیصر دی کھیتی وچوں اُگیا تے ہک کئی موت بادشاہواں
تے امیراں دے محللیں بچ رہی اے۔ یعنی مزدکیت دا رُکھ ایران وچوں
پھٹٹیا۔ جیہڑا سرمایہ داراں دی موت اے۔

- ہک مدت تیکر خلیل، نمرود دی اک وچ سڑدا اے، فیر جا کے اوہدا گھر
پرانے خداواں توں خالی ہوندا اے۔

- پرویز دا دور (زمانہ) گزر گیا اے، اے پرویز دے شیدائی اُٹھ تے خسرو
توں اپنی گواچی ہوئی نعمت واپس لے لے۔]

”جاوید نامہ“ وچ اقبال نے ابو جہل دی زبانی، جیہدے وچ اوہنے محمد رسول اللہ ﷺ

دے دین اسلام دے حوالے نال معاشرتی مساوات اُتے تنقید کیتی، لکھیا:

این مساوات این مواخاتِ اعجمی است   خوب می دانم کہ سلمان مزدکی است
ابنِ عبد اللہ فرپیش خورده است   رستخیزی بر عرب آورده ادت⁽¹¹⁾

[ایہہ مساوات تے بھائی چارہ اک عجمی رسم اے۔ میں جنگی طرح جان دا
ہاں کہ سلمان، مزدک دا پیر و کارسی۔

عبداللہ دا پتر (محمد ﷺ) اوہدے دھوکے اچ آ گیا اے تے عرب وچ اک
جنگ چھیڑتی اے]

اقبال، مزدک دے مساوات دے فلسفے نوں پسند کردا اے، لیکن بغیر ایمان دے اوس

نوں زری جنگ سمجھدا اے۔ ”ارمغانِ حجاز“

مزدک تے اوہدی مساوات نوں ایس طرح بیان کردا اے:

وہ یہودی فتنہ گر، وہ روحِ مزدک کا بروز   ہر قبا ہونے کو ہے اس کے جنوں سے تارتار⁽¹²⁾

دستِ فطرت نے کیا ہے جن گریبانوں کو چاک   مزدکی منطق کی سوزن سے نہیں ہوتے رفو

جاننا ہے جس پر روشن باطنِ ایام ہے مزدکیت فتنہ فردا نہیں ، اسلام ہے (13)
 [-اوس فسادِ یہودی دے جنون دی جیہڑا مزدک دی روح دا ہک روپ
 اے، ہر چولی لیراں لیراں ہون والی اے۔
 -فطرت دے ہتھاں نے جیہناں گلیمیاں (گریباناں) نوں چاک کیتا اے،
 مزدک دی منطق دی سوئی نال رفو نہیں ہوسکدے۔
 - ہراوہ بندہ جس تے اندر دے راز فاش نیں جان دا اے جے مزدکیت
 (کیمپونزم) کل دا فتنہ نہیں، اسلام واسطے ہک فتنہ اے۔]

ایرانیوں دی سب توں اگھڑویں خوبی ایہناں دی فلسفیانہ عقل پسندی اے پر ایہدے
 باوجود جے کوئی محقق ایران دیاں موجودہ کتاباں وچوں معاشرتی فکری نظام لہسن دی کوشش کرے
 تاں اوہ گھاٹ تے کمی محسوس کرے گا۔ اوہ ایرانی تفکر دی وکھری لطافت توں متاثر تے ہووے گا پر
 کاپیلا (ہندی) تے کانٹ (جرمن) جیسے نظاماں توں محروم رہوے گا۔ انج لگدا اے جے ایرانی
 ذہن فکری نظام دیاں باریکیاں دے سلسلے وچ بے صبرا اے تے کلی طور تے او جھلے حقائق دے
 مشاہدے دی طاقت نہیں رکھدا۔ جد کہ نازک خیال ہندی برہمن جہان دی اندرلی وحدت تیکر پُچ
 جاندا اے۔ ایرانی وی ایہو ای کردا اے پر ہندی برہمن ”وحدتِ کل“ نوں ”جزوی آزمائشاں“
 وچ وی لہد اے تے اوہنوں وکھو وکھ نظاریاں وچ منعکس پاند اے جد کہ ایرانی ”وحدتِ کلی“ تے
 ای بس کر جاندا اے۔ (14)

”مابعد الطبیعات“ دے باقی باباں وچ اقبال نے ”یونانی دوگرایی“ (یونانی دو خداواں دا
 تصور) معتزلہ، اشاعرہ تے ہور مختلف فکری نظاماں دی کھوج کیتی اے۔ جیہڑی ایس مقالے دی
 بحث دا حصہ نہیں۔

اقبال دے بوہتے آثار وچ تے اسلام دے فکری نظام وچ خداوندی وحدت مگروں
 ڈھلا رکن رسالت اے۔ جیہنوں اقبال روشن مشعل متھدا اے۔ ایہو اسلام تے باقی دنیا وچکار
 اصلی تے ڈھلا فرق اے:

از رسالت ہم نوا گشیم ما	ہم نفس ہم مدعا گشیم ما
کثرت ہم مدعا وحدت شود	پنختہ چوں وحدت شود ملت شود

دین فطرت از نبی آموختیم در رہ حق مشعلی افروختیم (15)
 [- رسالت نال اسپیں کٹھے ہو گئے آں، تے ساڈا مقصد تے نصب العین کو
 ہو گیا اے۔
 - کو نصب العین تے مقصد رکھن والیاں دی کثرت، وحدت ہو جاندی اے
 تے وحدت پکی ہو جاوے تے ملت بن جاندی اے۔
 - اسماں فطرت دادین نبی (علیہ السلام) کولوں سکھیا، تے حق دی راہ وچ اوہناں
 توں ای مشعل بالی۔]

حوالے

- 1- اقبال، علامہ محمد: اسرار خودی، با مقدمہ احمد سروش، تہران، 1373ھ ص 7
- 2- اقبال، علامہ محمد: سیر فلسفہ در ایران، ترجمہ آریان پور، تہران، 1354 ش، ص 17
- 3- ژالہ آموزگار یگانہ: تاریخ اساطیری ایران، تہران، 1374 ش، ص 14
- 4- اقبال، علامہ محمد: ضرب کلیم؛ مرتبہ احمد رضا خان، لاہور، 2005ء ص 244
- 5- اقبال، علامہ محمد: سیر فلسفہ در ایران؛ ص 17
- 6- ایضاً ص 18-19
- 7- اقبال، علامہ محمد: جاوید نامہ؛ با مقدمہ احمد سروش، تہران 1373 ش، ص 297
- 8- ایضاً ص 298
- 9- اقبال، علامہ محمد: سیر فلسفہ؛ ص 26 - 27
- 10- اقبال، علامہ محمد: پیام مشرق؛ تہران، 1373 ش، ص 262
- 11- جاوید نامہ؛ ص 301
- 12- اقبال، علامہ محمد، ارمغان حجاز: ص 707
- 13- ایضاً ص 709
- 14- حقیقت، عبدالرفیع، ایران از دید گاہ اقبال، تہران، 1267 ش، ص 60
- 15- اقبال، علامہ محمد: رموز نبی خودی؛ ص 69

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-June. 2010, pp 87-102

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2010ء، مسلسل شماره 64

صبر قادری دیاں نعتاں وچ قرآنی حوالے (تجزیاتی مطالعہ)

☆ ڈاکٹر محمد سرفراز خالد

Abstract

The Holy Qur'an comprises many verses about the praise of the Holy Prophet (peace be upon him.) Poets have versified such Aayat in different languages. Muhammad Siddique saber Qadri is a Punjabi poet who has composed beautiful naatiyyah poetry. In this article it has been highlighted that he derived the contents of his poetry from the Qur'an . It manifests that the Poet possessed deep knowledge of the Holy Quran.

ازلی تے ابدی ذات رب العالمین نے سب توں پہلاں اپنے محبوب نوں پیدا کیتا تے
 اپنے محبوب اُتے درود بھیجن دی ابتدا کیتی۔ کیوں جے سوہنا رب قرآن مجید وچ آپ فرماوندا

☆ اسٹنٹ پروفیسر، عربی و علوم اسلامیہ، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

اے:

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ (1)

(بے شک اللہ تعالیٰ تے اوہدے فرشتے نبی ﷺ تے درود پڑھدے نیں)
 ایس توں اڈوی قرآن مجید دیاں کئی آیتاں وچ سوہنے رب نے اپنے محبوب ﷺ
 دیاں صفتاں بیان کیتیاں نیں:

وَأَنْتَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ (2)

(بے شک تیسیں اُچے تے سچے خلق اُتے قائم ہے)

وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ (3)

(اسیں تہاڈی خاطر تہاڈے ذکر نوں بلند کردتا اے)

أَنَا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَ مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا (4)

(بے شک اسیں تہا نوں مشاہدہ کرن والا، خوش خبری سناؤن والا تے ڈر

سناؤن والا بنا کے گھلایا اے۔)

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا (5)

(فرما دیو! اے لوکو بے شک میں تہاڈے ساریاں ول اللہ دا رسول بن کے

آیاواں)

حضور نبی کریم ﷺ دی دنیا اُتے تشریف آوری توں پہلے اللہ تعالیٰ نے ساریاں نبیاں

نوں کھٹیاں کر کے اوہناں توں پکا وعدہ لیا:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ

جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ (6)

(تے جدوں اللہ نے سارے نبیاں کولوں پکا وعدہ لیا۔ جدوں میں تہا نوں

کتاب تے دانائی وچوں عطا کردیاں تے آوے تہاڈے کول رسول ﷺ

اودھی تصدیق کردا ہو یا جو تہاڈے کول اے تے نہ صرف تیسیں اودھے تے

ایمان لیاؤنا بلکہ اودھی مدد وی کرنا۔)

کائنات دے رب نے مخلوق نوں حکم دتا اے میریاں نعمتاں دا راج کے ذکر کریا

کرو۔ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ⁽⁷⁾ (یعنی! اپنے رب دیاں نعمتاں دا ڈٹ کے ذکر کریا کرو)۔
 نبی کریم ﷺ توں ودھ کے کیہڑی نعمت ہووے گی جیہڑی اوس نے سانوں عطا کیتی۔ ایہو
 وجہ اے کہ بے شمار لوکاں نے رب دی نعمت دا ذکر تے اپنی محبت دا اقرار کرن لئی نعتاں لکھیاں تے
 نال ایہہ اعتراف وی کیتا:

لايَمْكُنُ الشُّنَاءُ كَمَا كَانَ حَقُّهُ

بعد از خدا بزرگ توئی قصہ مختصر

محمد صدیق صبر قادری ہوراں دا شمار وی اوہناں پنجابی شاعراں وچ ہوندا اے جیہناں
 نے حضور ﷺ نوں اللہ دیاں نعمتاں وچوں سب توں وڈی نعمت تے رحمت من کے آپ ﷺ
 دیاں صفتاں شعری روپ وچ بیان کر کے اللہ تے اوہدے رسول دی خوشنودی حاصل کرن دی
 بھرویوں کوشش کیتی۔ واصف علی واصف ہوریں صدیق صبر قادری دی نعت بارے لکھدے نیں:

”صبر قادری دی نعت اُس مقام دی نعت اے جتھے ہجرت تے وصال دیاں

کندھاں ملدیاں نیں، حضور دا ایہہ درجہ بہت گھٹ لوکاں نوں نصیب

ہو یا اے..... شعراں دے وچ اوہ موتی پروئے نیں جیہڑے موتی کدی

اسماناں تے تارے بن کے چمکدے نیں تے کدی پھلاں اُتے تریل بن

کے ڈگدے نیں تے کدی ہنیری رات وچ اتھر و بن کے محبوب ﷺ دیاں

یاداں دے دیار وچ چراغاں کردے نیں،“⁽⁸⁾

صبر قادری ہوراں دی نعت دی پرکھ پڑچول کریے تے ایہہ گل نکھر کے سامنے آؤندی
 اے پئی ایہناں دی قرآن تے حدیث بارے ڈاڈھی ڈوگھی جانکاری سی۔ جیہدی روشنی وچ
 اوہناں نعتاں لکھیاں۔ ایس مقالے وچ اسیں اوہناں چند عنواناں نوں نمایاں کرن دی کوشش کیتی
 اے جیہڑے صدیق صبر ہوراں دی نعت دا حوالہ بنے نیں۔

اُچی تے سچی ذات

سوہنے نبی ﷺ نوں رب نے سب توں اُچا رتبہ دتا۔ بی بی عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا
 ہوراں کولوں پچھیا گیا کہ نبی پاک ﷺ دی سیرت تے حُلق کیہو جیہا اے تے اوہناں نے فرمایا

تسیں قرآن مجید نہیں پڑھدے:

کان خلقه القرآن (9)

(ایہناں دا خلق تے قرآن اے۔)

صبر قادری قرآن دے حوالے نال شان رسالت علیہ السلام انج بیان کردے نیں:

رُتَبہ نَبِیِّ جِی تیرا کراں کیہ بیان میں

شان تیری دیکھی اے جے پڑھ کے قرآن میں (10)

قرآن مجید وچ رب اپنے محبوب علیہ السلام دے چہرے تے زلفاں دی قسم کھندا اے:

وَالضُّحٰی ۝ وَاللَّیْلِ اِذَا سَجٰی ۝ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰی (11)

(قسم اے چاشت (چہرہ انور) دی اتے قسم اے کالی رات (زلف عنبریں)

دی جدوں اوہ (تھاڈے چہرے یا زلفاں تے) چھا جاوے۔ تھاڈے رب

نے تہانوں نہ چھڈیا اے تے نہ ای ناراض ہو یا اے۔)

صبر قادری قرآن دیاں ایہناں آیتاں دی تشریح کردیاں لکھدے نیں:

والضحیٰ دے نوری مکھ والے سوہنے عربی سردار دا کیا کہنا

کیہتی شب دبجور کا نور جس نے اس نور انوار دا کیا کہنا (12)

ایسے طرح رب کریم اپنے سوہنے دی اُچی تے سچی ذات دی شان بیان کردیاں فرماوند اے:

وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ (13)

(اسیں تھاڈی خاطر تھاڈے ذکر نوں بلند کردتا اے)

صبر قادری ایس آیت نوں اپنے شعر وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

ورفعنا لک ذکرک شان جیہدی اے قسم کھادی آپ خود رحمان جیہدی اے

والی صبر خلق دا ذی شان آگیا کملی پوش مصطفیٰ سلطان آگیا (14)

اعلان نبوت توں پہلاں نبی پاک علیہ السلام غار حرا وچ قیام کردے سن۔ ہجرت ویلے نبی

پاک علیہ السلام نے غار ثور وچ قیام کیتا۔ جیہدا ذکر قرآن وچ ایس طرح اے:

ثَانِیْ اٰثِنِیْنِ اِذْهُمَا فِی الْغَارِ (15)

(دوہاں وچوں دوسرے، جدوں اوہ دوویں غار وچ سن۔)

صبرقادرى اوہناں غاراں دى عظمت دا اعتراف انج کردے نىں:

جیہناں وچ قیام کیتا سی میں کہناں خدا شاہد

اوہ ودھ کے طور دے کولوں نىں غاراں یارسول اللہ (16)

قرآن مجید وچ بہت ساریاں سورتاں تھان تھان تے نبی پاک علیہ دی شان بیان کردیاں نىں۔ ایسے لئی کئی لوک قرآن نوں نبی پاک علیہ دی نعت آکھدے نىں۔ صبرقادرى قرآن نوں چم کے اپنی محبت دا اظہار کردے نىں:

صدتے سورتاں ہون قرآن دیاں میرے ماہی دی صورت سؤنی توں

میں صبح سویرے ایس کر کے ہر اک سپارا چُمننا واں (17)

ولادت پاک یعنی میلادرسول علیہ

نبی کریم علیہ دے دنیا تے آؤن دا سب توں پہلاں رب نے آپ ذکر کیتا اے۔

جدوں اوہنے سارے نبیاں کولوں پکا وعدہ لیا:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ

جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ (18)

(جدوں اللہ نے نبیاں کولوں پکا وعدہ لیا، جدوں میں تہانوں کتاب تے

حکمت وچوں عطا کراں تے فیر آوے تہاڈے کول رسول، تصدیق کرن والا

جو کجھ تہاڈے کول اے تے تئیں ضرور اوہدے تے ایمان لیاؤناتے اوہدی

مددوی کرنا)

صبرورگے عاشق لوک اوس واقعے نوں پہلی عید میلاد النبی علیہ کہندے نىں:

محفل میلاد کیتی پہلے خود رحمان نے

نبی تے پیغمبر سارے تیرے مدح خوان نىں

محفلاں سجایاں تاجداراں تیرے آؤن تے (19)

جدنبی پاک علیہ دنیا تے تشریف لیاے، تے رب نے مومناں نوں ایہہ خوشخبری انج سنائی:

قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ (20)

(بے شک رب ولوں تھا ڈے کول اک نور (محمد علیہ) تے روشن کتاب آئے)
 بہت سارے مترجماں نے نور دا ترجمہ محمد علیہ کیتا اے۔ ایسے لئی صبر آ کھدے نیں:
 کائنات دی شب دیجور اندر آیا نور حضور دا چانن دے لئی
 اسماں عاصیاں دے اُتے آپ سرور تنبور جتناں دے آئے تانن دے لئی (21)
 عید میلاد النبی علیہ دے موقعے تے وی صبر ہوراں نوں ہر پاسے نورای نور نظر آؤندا اے:
 اج عید میلاد حضور دی اے ہر تھاں اُتے روشنی نور دی اے
 میلاد حضور دے ہور رہے نیں نعتاں نوں سنایا جا رہیا اے (22)

واقعہ معراج

رب نے اپنے سب توں محبوب بندے نوں معراج کروایا تے ایس سفر وچ سب
 توں پہلاں مسجد حرام توں مسجد اقصیٰ تیکر لے کے گیا۔ قرآن گواہی دیندا اے:
 سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ
 الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنَ الْإِسْنَاءِ (23)
 (پاک اے اوہ (رب) جیہنے اپنے (خاص) بندے نوں راتو رات سیر کرائی
 مسجد حرام توں لے کے مسجد اقصیٰ تیکر تے جیہدے آل دوالے نوں برکتاں
 والا بنایا تاں جے ایس اوہنوں اپنیاں عظیم نشانیاں دکھائیے)
 پیر محمد کرم شاہ الازہری مسجد حرام توں مسجد اقصیٰ تک سفر دی جو منظر کشی کیتی اے اوہدا پنجابی ترجمہ
 دیکھو:

”نبی محترم حرم توں باہر تشریف لیائے تے اوہناں نوں اک جانور پیش کیتا
 گیا جس نوں براق آ کھدے نیں۔ اوہدی رفتار دا ایہہ عالم سی جتھے نگاہ
 پیندی او تھے قدم رکھدا سی، حضور علیہ اوس تے سوار ہو کے بیت المقدس
 آئے تے جس گنڈے نال نبیاں دیاں سواریاں بنھیاں جا رہیاں سن براق
 نوں اوہدے نال بنھ دتا۔ حضور علیہ مسجد اقصیٰ تشریف لے گئے جتھے پچھلے
 سارے انبیاء حضور علیہ واسطے اکھاں و چھائی کھلوتے سن۔ حضور علیہ

دے پچھے ساریاں نبیاں نماز ادا کیٹی، (24)۔

صبرِ قادری اوس منظرِ نوحِ بیانِ کردے نیں:

اقصیٰ دے اندر محمدؐ پیارے، آگئے نبیؐ تے پیغمبرِ نبی سارے

اڈیکان نیں لائیاں، صفاں نیں بنائیاں، امامت کرا جا خدا آکھدا اے (25)

مسجدِ اقصیٰ توں عرشاں داسفر شروع ہویا تے رستے وچ کجھ ویلا سدرۃ المنتہیٰ کول رُکے:

عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى (26) تے فیراگے جا کے اپنے رب دے ڈاہڈے نیڑے ہوئے تے اپنے

رب نال خاص گلاں کیتیاں:

ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى ۝ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ ۝ فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا

أَوْحَىٰ (27)

(فیر) (رب دے) نیڑے ہوئے، ڈاہڈے نیڑے، ایسوں تیکر دو کماناں

وانگنوں بلکہ اوس توں وی نیڑے، تے فیر وحی کیتی اپنے (محبوب) بندے

نوں جیہڑی اوس نے وحی کیتی)

سدرہ توں اگے نبیؐ جد گئے سن، او ادنیٰ منیٰ آوازے پئے سن

آجا اگیرے آجا اگیرے، سنے جوڑے آجا خدا آکھدا اے (28)

رب نے اپنے محبوب نوں کس طرح اپنا دیدار کرایا، اوہدی حقیقت نوں رب تے اوہدا

رسولِ علیہ اے جان دے نیں۔ رب فرما وندا اے:

مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ ۝ أَفَتَسْمُرُونَ عَلَيَّ مَائِرًا ۝ وَلَقَدْ رَأَاهُ نَزْلَةً

أُخْرَىٰ (29)

(جو) (نبیؐ) دے دل نے ویکھیا اوہ اکھ نے جھٹلایا نہیں، کیہ جے تئیں

اوہناں نال جھگڑ دے او جو اوہناں نے ویکھیا تے بیشک اوہناں نے

اوہنوں دوجی وار ویکھیا)

صبرِ قادری ایہدی ترجمانی ایس طرح کردے نیں:

روشن قطبِ قنديل دے وچ کر کے، رہیا نورِ وہندا اپنے نورِ دارِخ

اللہ پاک سی وہندا حضورِ وے، تے حضورِ سی وہندے غفورِ دارِخ (30)

چن دوٹوٹے کرنا

کے دیاں کجھ کافراں ایمان لیاون لئی چن دے دوٹوٹے کر کے دکھاون لئی آکھیا۔ نبی پاک علیؑ نے پچھیا جے میں ایہہ معجزہ دکھا دیواں تے فیر ایمان لے آؤ گے۔ اوہناں جواب دتا ہاں۔ محبوب خدا علیؑ نے پہلاں ہتھ چک کے اپنے رب کولوں دعا منگی تے فیر انگلی نال چن نوں اشارہ کیتا۔ ابن مسعودؓ بیان کردے نیں:

انشق القمر على عهد رسول الله فرقتين ، فرقة فوق الجبل
وفرقة دونه فقال رسول الله اشهدوا . (31)

(رسول اللہ علیؑ دے زمانے وچ چن دوٹوٹے ہو گیا تے اک ٹوٹا اک پہاڑ اُتے تے دوجا ٹوٹا دو جے پہاڑ اُتے، اللہ دے رسول علیؑ نے فرمایا:
گواہ ہو جاؤ)

کافراں نے ویکھیا تے مگر گئے۔ قرآن مجید اوہناں دے ایس مگر جان بارے دسدالے:
اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَاَنْشَقَّ الْقَمَرُ ۝ وَاِنْ يَّرَوْا آيَةً يُعْرَضُوا وَيَقُولُوا
سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ (32)

(اوہ گھڑی نیڑے آگئی تے چن دوٹوٹے ہو گیا۔ تے جدوں ایہہ (کافر)
کوئی نشانی ویکھ لیندے نیں تے اوہنوں ٹال دیندے نیں تے کہندے نیں
ایہہ تے جادو اے جیہڑا ہمیشہ توں ہو رہیا اے)

صبر قادری ایس واقعے نوں شعر وچ انج بیان کردے نیں:

میرے آقا دی انگلی دا حکم من کے چن فلک دا ہویا سی چاک وچوں
سوے نور دے پھٹدے صبر ویکھے کملی والے دے قدماں دی خاک وچوں (33)

تحویل قبلہ

حضور نبی کریم علیؑ ہجرت کر کے مکہ مکرمہ توں مدینہ منورہ تشریف لے آئے تے اللہ
دے حکم نال بیت المقدس ول منہ کر کے نماز پڑھدے سن۔ پر اوہناں دا دل خانہ کعبہ ول منہ کر
کے نماز پڑھن نوں کرداسی تے ایس لئی امید نال اپنیاں نظراں آسمان ول کر لیندے۔ رب نے

مہربانی کیتی تے فرمایا:

فَلَنُؤَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ (34)

(تے اسیں ضرور تہانوں ایس قبلہ ول پھیر دیاں گے جدھر تہاڈی خوشی اے۔

ہئے ای اپنا منہ مسجد حرام ولے پھیر دیو)

صبر قادری، نبی پاک ﷺ دے مکھڑے تے سب کچھ قربان کر کے آکھدے نیں:

میں قربان محمد دے مکھڑے توں صدقے کراں بہشت دی حور دا رخ

کعبہ کر دتا او سے طرف اللہ پھیریا صبر جس پاسے حضور دا رخ (35)

نسبت دے کمال

رب العالمین دا بڑا وڈا احسان اے کہ اوہنے اپنے محبوب رسول ﷺ نوں ساڈے ول

گھلایا اے۔ ایس توں اڈ رب نے سانوں لکھاں نعمتاں دتیاں پر کسے وی نعمت دا احسان نہیں جتایا

پر جدوں اپنے محبوب ﷺ نوں گھلایا تے اوہدا احسان انج جتلا وندا اے:

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنْفُسِهِمْ (36)

(بے شک اللہ نے مومنوں تے احسان کیتا کہ اوہناں وچ اوہناں وچوں

ای رسول گھلایا)

ایہو وجہ اے جے ہر مومن نبی پاک ﷺ نال اپنی محبت تے نسبت نوں اپنے لئی فخر

محسوس کردا اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں دی رائے وچ:

”نعت لکھنا ہر مسلمان شاعر اپنے لئی فخر دی گل سمجھدا اے تے اپنی تمام

عقیدت نوں شعراں دیاں لڑیاں وچ پرو کے سرکارِ دو عالم ﷺ نال اپنی

جذباتی وابستگی دا اظہار اپنے لئی نجات دا وسیلہ وی خیال کردا اے۔ ایسے

روایت دے تحت صبر قادری ہوراں وی نعت لکھی اے“ (37)

ہے تمنا سرکارِ دا سنگ بن کے مشہور میں سارے زمانے تے ہوواں

سینے لا لیا کالیاں کوچھیاں نوں صدقے سوہنیا تیرے یرانے تے ہوواں (38)

نبی پاک ﷺ نال نسبت دی وجہ نال اللہ تعالیٰ نے ایس امت نوں ساریاں اُمتاں

چوں بہترین امت آکھیا اے:

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ
الْمُنْكَرِ (39)

(تسیں بہترین امت او، لوکاں واسطے پیدا کیتے گئے او۔ نیکی دا حکم دیندے
اوتے برائی توں روکدے او)

صبرقادی ایس آیت دی سوخی ترجمانی کردیاں آکھدے نیں:

تسیں اُمتی حضور پر نور دے او اعلیٰ ایس توں ساڈی پہچان کوئی نہیں
اللہ پاک نے بخشیا جو سانوں دنیا وچ ایسا گلستان کوئی نہیں (40)
نبی پاک علیہ دی شان بیان کردیاں رب نے مومنوں دسیا اے:
النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ . (41)

ترجمہ کرن والیاں نے ایس آیت دا دوطرح دا ترجمہ کیتا اے: ”نبی مومنوں دیاں
جاناں دا اوہناں توں ودھ حقدار اے“۔ ”نبی مومنوں دیاں جاناں توں ودھ کے اوہناں دے
نیڑے اے“۔ صبرقادی ہوراں ایس شعر وچ دوہیں ترجمے بڑی خوبصورتی نال سمودتے نیں:
میں اپنی حقیقت کیہ دساں میں کجھ وی نہیں میں لکھ وی نہیں
جو کجھ وی اے سب تیرا اے توں کول وی نہیں توں دکھ وی نہیں (42)

اہل بیت نال محبت

حضور نبی کریم علیہ نے رب دے دین اسلام نوں اپنی امت تیکر پچاؤن لئی دن رات
کوشش کیتی، جیہدے بدلے وچ امت کولوں سوائے اپنے گھر والیاں لئی محبت دے کجھ وی نہ
منگیا، کیوں جے اہل بیت نال محبت تے اوہناں نوں خوش رکھنا نبی علیہ نوں خوش رکھن دے
مترادف اے:

قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ . (43)

(تسیں فرماؤ میں ایس (تبلیغ) واسطے تہاڈے کولوں کجھ نہیں منگدا سوائے
اپنے قرابت والیاں دی محبت دے)

صبر قادری اہل بیت دی محبت وچ اپنے آپ نوں پنج تن داسگ کہہ کے فخر محسوس
کردے نیں تاں جے نبی کریم ﷺ دی نظر کرم حاصل ہو جائے:

نہ سوزاے نہ سزااے نہ طرز دلنوازاے نہ لہراے نہ بحر اے نہ میری کوئی آواز اے
نہ صبر چنگے عمل نیں نہ زرمیرے کول اے پنجن دے در داسگ ہاں بس ایہو مینوں نازاے (44)

رحمتہ للعلمین:

رب نے اپنے محبوب نوں سارے جہاناں لئی رحمت بنا کے گھلایا اے:

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ (45)

(اسیں تہاں ساریاں جہاناں لئی رحمت بنا کے گھلایا اے)

تے ایہو وجہ اے کہ سارے جہاناں وانگوں ایس جہان تے وی اوہناں دی رحمت چھائی ہوئی اے
تے ہر کسے اُتے اپنا سایا کیتا ہو یا اے۔ صدیق صبر قادری اوہدا اعتراف انج کردے نیں:

پردہ پا کے اپنیاں رحمتاں دا میرے عیب چھپا گیا سائیں دا کرم
صبر جدوں وی مشکلاں پیش آئیاں میری مدد نوں آ گیا سائیں دا کرم (46)
اک ہورتھاں ایس طرح آ کھدے نیں:

مینوں مشکلاں دا گھیرا جے کدی وی پے گیا اے

تیرے کرم دی بدولت میرا بھرم رہ گیا اے (47)

رب نے اپنے محبوب رسول ﷺ دی اُمت دیاں گنہگاراں نوں دسیا جیکر اوہناں کولوں
ڈاہڈے گناہ ہو جاوں تے اوہ اپنے نبی کول آ جاوں:

وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ . (48)

(جے کدی اوہ اپنیاں جاناں اُتے ظلم کر پٹھن تے اوہ تہاڈے کول آ جاوں)

ایس آیت وچ دتے حکم اُتے عمل کردیاں صدیق صبر قادری وی اپنیاں خطاواں وکھے
کے نبی کریم ﷺ ول بھجدے نیں:

بے انت خطاواں میریاں نیں کجھ لئیاں عطاواں تیریاں نیں
مینوں جد وی مشکل پیندی اے تیرے در ول سوہنیا بھجنا واں (49)

عشق رسول ﷺ

انج کل لکھیاں جان والیاں نعتاں بارے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں:
 ”ایس دور دیاں نعتاں وچ دو طرح دے رویے واضح دکھائی دیندے نیں۔
 اک تے حضور ﷺ دیاں صفتاں اُتے زور اے تے دو جا اپنیاں مشکلاں
 دے حل لئی رسول اکرم ﷺ دی نظر عنایت دی تمنا۔ دو جا ذکر کیتا رنگ پہلے
 دی نسبت زیادہ گُوڑا اے،“ (50)

صبر قادری ہوراں دے ایہناں شعراں وچ ایہہ دوویں رنگ نمایاں نیں:
 جھولی اڈنا واں نالے سنگنا واں   تینوں تیرے کولوں منگنا واں
 جے توں کرم کریں میرے حال اُتے   میں جام وصل دا پی سنگنا واں
 مینوں پرکھیں نہ مینوں موڑیں نہ   ویکھیں مان صبر دا توڑیں نہ
 تیرے نال تے میری زندگی اے   تیرے باجھوں میں کیوں جی سنگنا واں (51)

شافعی محشر

رب نے اپنے پیارے رسول ﷺ نوں دنیا وچ گھلیاتے قرآن مجید وچ ایہہ خوشخبری
 وی سنائی:

عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا (52)

(اسیں تہانوں چھیتی مقام محمود تے فائز کراں گے)

حضور نبی کریم ﷺ نے اوہدی پچھان انج کرائی اے:

وهو المقام الذي اشفع لامتي فيه. (53)

(ایہہ اوہ تھاں اے جتھے میں اپنی امت دی شفاعت کراں گا)

صبر قادری ہوری نبی پاک ﷺ دے ایس وصف دی تعریف ایس طرح کردے نیں:

جس نے دسیا اے حق داراہ سانوں اوس رب دے یار دا کیا کہنا

صبر شافعی محشر جو ہن ساڈے اوس پیارے غم خوار دا کیا کہنا (54)

اک دو جی تھاں تے آکھدے نیں:

گنہگاروں نے ترنائیں جس نے بحرِ عصیاں وچوں
محمدؐ ہے ملاح جس دا چڑھاں میں اُس سفینے وچ (55)

قرآن وچ اللہ تعالیٰ مخلوق نوں وی حکم دیندا اے:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (56)

(اے ایمان والیو! تہیں اوہناں تے درود تے خوب خوب سلام گھلایا کرو)

اوہ رب اپنے محبوب ﷺ دیاں نعتاں لکھن والیاں نوں انعام دے طور تے جنت عطا

کر دیا اے۔ بقول صبرِ قادری:

نعت جیہڑا تہساں دی حضورؐ لکھدا

جنت اوہدے واسطے غفورؐ لکھدا (57)

حوالے:

1. القرآن: سورہ احزاب، 56:33
2. القرآن: سورہ القلم، 4:68
3. القرآن: سورہ الم نشرح، 4:94
4. القرآن: سورہ الفتح، 8:48
5. القرآن: سورہ اعراف، 158:7
6. القرآن: سورہ ال عمران، 81:3
7. القرآن: سورہ الضحیٰ، 11:93
8. محمد صدیق صبر: سائنس دا کرم؛ آستانہ عالیہ جلوآ نہ شریف، س ن (تبصرہ واصف علی واصف)
9. احمد بن حنبل، ابو عبد اللہ بن محمد: المسند؛ بیروت المکتب الاسلامی، جلد 6، ص 91، حدیث نمبر 24645
10. محمد صدیق صبر: بیثرب کے پھول؛ فیروز دین شیر فروش لاہور، س-ن، ص 3
11. القرآن: سورہ الضحیٰ، 3-1:93
12. محمد صدیق صبر: نسبت دے کمال؛ محمد حسین چوک بوہڑ والا باغبانپورہ لاہور، 1990ء
13. القرآن: سورہ الم نشرح، 4:94
14. محمد صدیق صبر: سائنس دا کرم؛ ص 18
15. القرآن: سورہ توبہ، 40:9
16. محمد صدیق صبر: سائنس دا کرم؛ ص 29
17. ایضاً، ص 19
18. القرآن: سورہ ال عمران، 81:3
19. محمد صدیق صبر: سائنس دا کرم؛ ص 34
20. القرآن: سورہ المائدہ، 15:5
21. محمد صدیق صبر: سائنس دا کرم؛ ص 24

22. ایضاً، ص 23
23. القرآن: سورہ بنی اسرائیل، 1:17
24. محمد کرم شاہ ازہری، پیر: ضیاء النبی جلد 2؛ ضیاء القرآن پبلیکیشنز لاہور، 1420ھ ص 483
25. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 27
26. القرآن: سورہ النجم، 14:53
27. ایضاً: 9-10
28. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 28
29. القرآن: سورہ النجم، 13-11:53
30. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 78
31. محمد بن اسماعیل بخاری: صحیح البخاری جلد 4؛ ص 18 حدیث 4583
32. القرآن: سورہ القمر، 2-1:54
33. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 69
34. القرآن: سورہ البقرہ، 144:2
35. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 78
36. القرآن: سورہ ال عمران، 164:3
37. محمد صدیق صبر: صبر دے موتی؛ مکان نمبر 17، کمال سٹریٹ 69، محلہ مادھولال حسین باغباپورہ لاہور، سن، ص 8
38. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 68
39. القرآن: سورہ آل عمران: 3:110
40. محمد صدیق صبر: صبر دے موتی؛ ص 88
41. القرآن: سورہ احزاب، 6:33
42. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 31
43. القرآن: سورہ شوریٰ، 23:42
44. محمد صدیق صبر: سائیں داکرم؛ ص 54

- .45 القرآن: سورہ انبیاء، 107:21
- .46 محمد صدیق صبر: سائیں وا کرم؛ ص 13
- .47 محمد صدیق صبر: نسبت دے کمال؛ ص 10
- .48 القرآن: سورہ النساء، 4:177
- .49 محمد صدیق صبر: سائیں وا کرم؛ ص 65
- .50 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: جدید پنجابی نعت؛ پنجابی ادبی پریہیا لاہور، 1985ء ص 15
- .51 محمد صدیق صبر: سارا چانن تیراے: اشرف بکڈ پولا لاہور، 1977ء ص 16
- .52 القرآن: سورہ بنی اسرائیل، 17:79
- .53 مسند احمد بن حنبل جلد 2؛ ص 441، حدیث نمبر 9684
- .54 محمد صدیق صبر: نسبت دے کمال؛ ص 7
- .55 محمد صدیق صبر: خیال صبر؛ ڈان لائبریری، 1957ء ص 3
- .56 القرآن: سورہ احزاب، 33:56
- .57 محمد صدیق صبر: نسبت دے کمال؛ ص 9

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-june 2010, pp 103-111

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2010ء، مسلسل شماره 64

مسدس حالی دے دو منظوم پنجابی ترجمے

☆ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

Abstract

Musadis Hali is a well known Urdu poem of Altaf Hussain Hali, which describes comprehensive story rise and fall of the Muslims, It is translated in Punjabi. This article deals with the said translations first translation by chaudhary Shahab-ud-Din under the heading of Masadis-i-Hali Ka Punjabi Tarjama. And the second translation by Hakeem Abdul Latif Arif under the title of Tasveer-i-Ummat.

In these two translations the prescribed researcher describes the characteristics of these Punjabi Translations along with the brief life sketch of the translators.

مسدس حالی مولانا الطاف حسین حالی دی شاہکار طویل نظم اے۔ جہدے وچ مسلماناں دے عروج تے زوال دی کہانی بیان کیتی گئی اے۔ پنجابی وچ پہلی وار ایہدا ترجمہ چوہدری

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور ی اینٹیل کالج، لاہور

سر شہاب الدین نے کیتا سی۔ چوہدری شہاب الدین 66-1865ء وچ چوہدری کالو پٹواری دے گھر پنڈ ننگل ضلع سیالکوٹ وچ پیدا ہوئے۔ 1899ء وچ ایل ایل بی دا امتحان پاس کیتا، انگریز حکومت ولوں سردا خطاب حاصل کیتا۔ پاکستان بنن مگروں پنجاب اسمبلی دے سپیکر منتخب ہوئے۔ کجھ چر تعلیم دے وزیر وی رہے۔ 1949ء نوں لاہور وچ وفات پائی۔

ایہہ ترجمہ 1931ء وچ پہلی وار ”مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ“ دے سرناویں پیٹھ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ترجمہ اینا مشہور ہو یا کہ بعد وچ ایہدے کئی ایڈیشن وی چھپے۔ دیباچے وچ سر شہاب الدین مسدس حالی بارے لکھدے نیں:

”پہلی عمرے مینوں وی ایہدے پڑھن دا اجیہا شوق سی جے روٹی کھادے
 باجھ رہندا ساں پر ایہدے دو چار بند پڑھے بناں نہیں ساں رہندا۔ روز
 دیہاڑی کسے نہ کسے ویلے موقعہ پا کے جی سرسا کر لیندا ساں باراں گو
 ورہے ہوئے تے اک دن میں مسدس دے پہلے بند دا پہلا شعر:

کسی نے یہ بقراط سے جا کے پوچھا
 مرض تیرے نزدیک مہلک ہیں کیا کیا

پڑھیاتے پڑھدیاں ساری میرے مونہوں ایہدا ایہہ ترجمہ نکل گیا:

کسے پچھیا جا بقراط کولوں
 کیہڑے روگ نیں جان نوں مار دے جی

میں اوسے ویلے اوسے لور وچ پنجاں ستاں شعراں دا ترجمہ پنجابی وچ کر
 ماریا،“ (1)

سر شہاب الدین نے مسدس حالی دے ترجمہ کیتے بند جدوں اپنے کجھ ساتھیاں نوں سنائے تے اوہناں بڑا سلاہیا نالے ساری مسدس دا ترجمہ کرن دی ہلا شیری وی دتی۔ ایس ترجمے دی مقبولیت دا اندازہ ایس گل توں وی لایا جاسکدا اے جے ایہدے کجھ بند سر شہاب الدین نے علامہ اقبال تے شیخ عبدالقادر دی موجودگی وچ انجمن حمایت اسلام دے جلسے وچ وی پیش کیتے۔ مسدس دے پنجابی روپ نوں ویکھ کے علامہ اقبال تے شیخ عبدالقادر نے اوہناں دی بڑی تعریف کیتی۔ سر شہاب الدین لکھدے نیں:

”جدوں کدوں ڈاکٹر صاحب تے شیخ صاحب مینوں ملدے سن ایہہ گل
 ضرور پچھدے سن کہ کناں ترجمہ کر لیا اے تے کناں کو اے رہندا اے
 میتھوں ہو کوئی جواب نہیں سی بن دا اپنا ای کہہ چھڈا ساں کم بڑا اوکھا اے
 نالے ڈھیر سارا رہندا اے۔ جے رب نوں منظور ہو یا تے کدے نہ کدے
 مک ای جائے گا“، (2)

جتھوں تک ایس ترجمے دی تفصیل دا تعلق اے بھاریں مسدس چھ مصرعیاں والے بند
 وچ لکھی گئی اے پر سر شہاب ہوراں ایہہ ترجمہ مسدس دی بجائے مثلث یعنی تن مصرعی بند وچ کیتا
 اے۔ لکھدے نیں:

”حالی دے ہر بند وچ ترے بیت یا چھ ادھوڑاں نیں۔ میں اوہدے ہر بند دا
 ترجمہ تناں ادھوڑاں یا ڈیڑھ بیت وچ کیتا اے یا ایہہ سمجھو کہ اوہدا ہر اک بند
 چھستا (مسدس) اے میرا ہر ایک بند تستا (مثلث) اے جے میں مسدس دا
 ترجمہ مسدس وچ ای کردا تے جتا اوکھا مینوں ہونا پیا اے اونا اوکھا نہ ہونا
 پیندا“، (3)

سر شہاب الدین ہوراں مسدس حالی نوں جس سوہنے ڈھنگ نال پنجابی روپ دتا اے
 ایہہ سلاہن یوگ اے۔ ایہدا ثبوت ایس گل توں وی ملدا اے کہ اوس ویلے دے وڈے وڈے
 پردھان شاعراں تے لکھاریاں اوہناں دے ایس ترجمے دی تعریف کیتی جہاں وچ علامہ اقبال
 جہیاں ہستیاں وی شامل نیں۔ مسدس حالی نوں ترجمان ویلے اوہناں نوں کیہڑے کیہڑے مسئلیاں
 تے اوکھیاں دا سامنا کرنا پیا ایس حوالے نال اوہناں کتاب دے دیباچے وچ انج دس پائی اے:
 ”میں ترجمے دا حق پورا نہیں کر سکیا۔ پر جتھوں تیکر ہو سکیا اے نرول پنجابی
 دے لفظ ورتے نیں وس کیتیاں تے میں کسے ہو زبان دا لفظ نہیں ورتیا پر
 دونہہ چونہہ تھائیں جتھے پنجابی دا ٹھیٹھ لفظ نہ لبھایاں نہ ڈھکا میں منگ منگالی
 نال کم چلایا اے“، (4)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اک ترجمہ نگار نوں ترجمہ کرن ویلے سب توں وڈی اوکڑ
 ایہہ ہوندی اے کہ دو جی زبان دی لکھت دے لفظاں دے متبادل لفظ بعض ویلے ترجمہ کیتی جان

والی زبان وچ لکھنے اوکھے ہو جان دے نیں یاں اوہ پورا پورا مطلب نہیں دے پاندے۔ ایہو گل شہاب الدین ہوراں آکھی اے۔ پر ایس دے باوجود جدوں اسیں اوہناں دے ترجمہ کیتے ہوئے شعراں نوں ویکھدے آں تے ایہہ گل کھل کے سامنے آجاندی اے کہ اوہناں ترجمہ کرن دا حق ادا کردتا اے کیوں جے اوہناں دا ایہہ ترجمہ مفہوم دے بہت نیڑے اے۔ وگی ویکھو:

اردو متن: مسلمانوں کی موجودہ حالت

یہی حال دنیا میں اس قوم کا ہے!
 بھنور میں جہاز آکے جس کا گھرا ہے
 کنارہ ہے دور اور طوفاں بپا ہے!
 گماں ہے یہ ہر دم کہ اب ڈوبتا ہے
 نہیں لیتے کروٹ مگر اہل کشتی
 پڑے سوتے ہیں بے خبر اہل کشتی (5)

اج کل مسلماناں دا حال

پنجابی متن:

ایہو حال ایس قوم دا وچ دنیا
 بیڑا وچ گھسن جدھا گھیریا اے
 کنڈھا دور تے تہر طوفان جھلے
 ہنے جا پدا پور گھیریا اے
 ستے گھوک مہانیاں سنے سارے
 پاسا اک نے وی نہ پھیریا اے (6)

ایہہ ترجمہ نہ صرف مفہوم دے قریب اے سگوں کسے حد تک عام فہم اے۔ اپنی گل ضرور اے کہ ایس ترجمے وچ کوئی مصرعہ وی مفہوم توں دراڈے جاندا دکھالی نہیں دیندا۔ بحر مترنم ہوون دے نال نال پرجوش وی اے، کسے کسے تھان انج جا پدا اے جیویں اوہناں صرف مفہوم نوں ای موہرے دھریا اے تے مسدس حالی دے لفظاں نوں پنجابی وچ نہیں ترجمایا۔ کئی تھواں تے ایہہ وی ظاہر ہوندا اے جیویں اوہ اصل مفہوم توں تھوڑے جیسے ہٹ گئے نیں یاں اصل متن نالوں کجھ ودھ لکھ دتا اے یاں اردو دے کجھ لفظ پنجابی ترجمے وچ مکمل معنی تے مفہوم دیندے دکھالی

نہیں دیندے۔ ونگی ویکھو:

اردو متن:
 نہ واں مصر کی روشنی جلوہ گر تھی
 نہ یونان کے علم و فن کی خبر تھی
 وہی اپنی فطرت پہ طبع بشر تھی
 خدا کی زمین بن جتی سر بسر تھی

پہاڑ اور صحرا میں ڈیرا تھا سب کا
 تلے آسماں کے بسیرا تھا سب کا⁽⁷⁾

پنجابی متن:
 چانن نہیں سی مصر دے ملکھ جیہا
 ناہیں علم سی وانگ یونان او تھے
 زمین رب دی نہیں سی کسے واہی
 آدم وانگ سن سبھ انسان او تھے

ڈیرے وچ پہاڑ تے جنگلاں دے
 تنبو ساریاں لئی آسمان او تھے⁽⁸⁾

استھے مسدس حالی دے تیسرے تے چوتھے مصرے دا ترجمہ اصل مفہوم دے زیادہ
 قریب دکھالی نہیں دیندا اوہناں اردو دے مصرعے:

وہی اپنی فطرت پہ طبع بشر تھی
 خدا کی زمین بن جتی سر بسر تھی

دا ترجمہ انج کیتا اے:

زمین رب دی نہیں سے کسے واہی
 آدم وانگ سن سبھ انسان او تھے

پہلے مصرعے دا ترجمہ تے فیرونی کسے حوالے نال اصل متن دے مفہوم دے کول کول
 اے جدوں کہ دو جے مصرعے دا ترجمہ مفہوم توں کجھ دراڑے دکھالی دیندا اے۔ بہر حال ایہہ
 چھوٹے چھوٹے مسئلے تے گھاناں شعری ترجمے دا حصہ ای سمجھیاں جاندیاں نیں۔ ایسے لئی آکھیا
 جاند اے کہ شاعری دا شاعری وچ ترجمہ کرنا تے اوہدا حق ادا کرنا ممکن ای نہیں۔ ایس دے

باوجود سر شہاب الدین ہوراں مسدس حالی دا پنجابی وچ ترجمہ کرن دا کافی حد تک حق ادا کرن دا آہر کیتا اے تے مسدس حالی دا بھرپور تاثر اوہ اپنے ترجمے وچ قائم رکھن وچ وی کامیاب رہے نیں۔ جتھوں تیک ایس ترجمے دی زبان دا تعلق اے ایہدے وچ مرکزی پنجابی دے لہجے جس توں مراد لاہور، امرتسر، سیالکوٹ، گجرات، گجرانوالہ، شیخوپورہ، ساہیوال تے فیروزپور حلقیاں وچ بولی جان والی پنجابی زبان اے، جیہدے زیادہ لفظ ورتے گئے نیں۔ اوہناں ترجمے وچ ورتے جان والے اوکھے یا مشکل اکھراں دے معنی وی درج کردتے نیں تاں جے پڑھن والے نوں کوئی اوکھیاں نہ ہووے۔ کتاب دے نویں ایڈیشن وچ اردو تے پنجابی متن آمنے سامنے دتا گیا اے جیہدے نال تفہیم دے عمل وچ آسانی پیدا ہوگئی اے۔

تصویر امت

مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ کرن والے دو جے کوی حکیم عبداللطیف عارف نیں۔ جیہڑے گھڑتل تحصیل ڈسکہ ضلع سیالکوٹ وچ 1895ء نوں پیدا ہوئے۔⁽⁹⁾ جدوں کہ پنجابی ادب دے کجھ تذکریاں، تاریخاں تے پی ایچ۔ ڈی (پنجابی) دے مقالے بعنوان ”سیرتی تے قومی پنجابی ادب وچ حکیم عبداللطیف عارف دا حصہ“ وچ اوہناں دا جنم ورہا 1894ء وی درج کیتا گیا اے۔⁽¹⁰⁾ ایہناں دے والد داناں شیر محمد عرف بلھے شاہ شانی سی۔ حکیم صاحب نے منشی فاضل توں علاوہ طب دی وی تعلیم حاصل کیتی جس پاروں حکیم اکھواندے سن۔ اوہ تحریک پاکستان دے سرگرم رکن رہے تے ہندوستان دے مسلماناں دے حقوق لئی چلن والیاں مختلف تحریکاں وچ حصہ لین پاروں جیل وی گئے۔ 1971ء وچ وفات پائی۔ پنجابی سیرتی ادب وچ ”تصویر امت“ مسدس حالی دے ترجمے توں وکھشان حضور، حیات خیر النساء (شان بتول)، انوار خلافت (شان ابوبکر)، انوار خلافت (شان عمر) وی ایہناں دیاں کتاباں نیں۔

جتھوں تیکر ”تصویر امت“ (ترجمہ مسدس حالی) دے عنوان نال چھپن والی کتاب دا تعلق اے ایہہ 88 صفحیاں دی کتاب اے جیہڑی دارالاشاعت کملی والا گجرات توں دوجی واری چھاپے چڑھی۔ کتاب اُتے چھپن ورہا نہیں دتا گیا۔ کتاب دے شروع وچ مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ ”تصویر امت“ دے عنوان پٹھ صفحہ 3 توں 9 تیکر حکیم عبداللطیف عارف دے سب توں نکلے

پڑ صادق لطیف ولوں اک مضمون دتا گیا اے جیہدے وچ مسدس حالی اُتے چانن پان توں وکھ ”تصویر اُمت“ دے نال ہون والے ایس ترجمے بارے مختلف اخباراں تے رسالیاں وچ چھپن والے تبصریاں دیاں ونگیاں دتیاں گئیاں نیں۔ ایس توں بعد فہرست مضامین تصویر اُمت دے عنوان پڑھ مسدس حالی دی فہرست درج اے۔ صفحہ گیاراں توں ترجمے دا نمڈھ بچھا اے، جیہڑا صفحہ 74 تیکر جاندا اے۔ مترجم نے ہر صفحے دے تھلے فٹ نوٹ وچ مختلف مقامات تے شخصیات دی تفصیل درج کیتی اے۔ کتاب وچ صفحہ 75 توں 86 تیکر مترجم ولوں اک نظم ”ضمیمہ تصویر اُمت بنام تدبیر اُمت“ دے عنوان نال درج کیتی اے۔ جیہدے آخر تے ایہہ دس پائی اے کہ اوہناں ایہہ نظم 1357ھ/1937ء وچ لکھی۔ کتاب دے اخیر تے ”اُمت دی فریاد“ (پنجابی ترجمہ) دے عنوان نال اک نظم درج اے۔ جیہدے وچ نبی پاک ﷺ اگے مسلماناں دی حالت دے حوالے نال فریاد کیتی گئی اے۔

حکیم عبداللطیف عارف نے اپنے ایس ترجمے وچ کجھ ایہو جیہا انداز اختیار کیتا اے جتھوں ایہہ اندازہ وی ہوندا اے کہ ترجمہ کردیاں مفہوم دی وضاحت وی مترجم دے پیش نظر سی۔ جیویں:

”غریبوں کو محنت کی رغبت دلائی“،⁽¹¹⁾

دا ترجمہ ”رغبت فیہ غریباں تائیں محنت ول دلائی“ کیتا گیا اے۔⁽¹²⁾

ایس وچ فیہر دا لفظ اضافی اے جہڑا صرف مفہوم دی مزید وضاحت لئی ورتیا گیا اے۔ ایسے طرح کئی تھاویں متن دے کجھ خاص لفظاں نوں وی نظر انداز کیتا گیا جس نال کیتی گئی گل دی روح بڑی حد تیکر متاثر ہوئی، جیویں کہ:

”تو چمکو گے واں ماہ کامل کی صورت“،⁽¹³⁾

دا ترجمہ ”چودھویں دے چند وانگ چمکدا سب نوں نظریں آوے“،⁽¹⁴⁾

متن وچ لفظ ”واں“ روز آخرت ول اشارہ اے جدوں کہ ترجمے وچ ایس اشارے دے نہ آون نال گل نامکمل لگدی اے۔ فنی حوالے نال دیکھیے تے ایہہ ترجمہ چنگے ترجمیاں وچ گنیا جائے گا۔ اک ونگی دیکھو:

متن: وہ فخر عرب زبیر محراب و منبر

تمام اہل مکہ کو ہمراہ لے کر

گیا اک دن حسب فرمان داور
 سوئے دشت اور چڑھ کے کوہ صفا پر
 یہ فرمایا سب سے کہ اے آل غالب
 سمجھتے ہو تم مجھ کو صادق یا کاذب (15)

ترجمہ:
 فخر عرب منبر دی زینت اوہ محراب سو ہانا
 مکے والیاں نوں لے ٹریا کوہ صفا ول
 جیونکر حق تعالیٰ ولوں ہو یا حکم ربانا
 کوہ صفاتے چڑھ گیا سو ہنا دیکھ سخی دا بھانا

اتے جا فرمایا کیوں بھی اے غالب دے جیو
 مینوں سچا سمجھدیو یا جھوٹا صاف بتایو (16)

جس طرح کہ پہلاں وی گل کیتی اے پئی شاعری دا ترجمہ تے خاص کر کے منظوم ترجمہ
 ناممکن اے۔ کدھرے مفہوم پچھے جا پیندا اے تے کدی شعری تخلیق دا تاثر گواچ جاندا اے۔ پر
 ایس سب کجھ دے باوجود وی ایہہ ترجمے پنجابی وچ چنگے منظوم ترجمیاں دی روایت دا حصہ نیں

حوالے

- 1- چوہدری شہاب الدین: مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ؛ مکتبہ بیچ دریا لاہور، س-ن، ص 3، 4
- 2- ایضاً ص 5
- 3- ایضاً ص 5
- 4- ایضاً ص 7
- 5- چوہدری شہاب الدین: حالی دی مسدس (پنجابی ترجمہ)؛ دید شنید پبلیکیشنز لاہور، 1995ء ص 3
- 6- ایضاً ص 4
- 7- ایضاً ص 30
- 8- ایضاً ص 31
- 9- مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ مولا بخش کشتہ اینڈ سنز تاجران و ناشران لاہور، 1960ء ص 438
- 10- ☆ فاخرہ پروین: سیرتی تے قومی پنجابی ادب وچ حکیم عبداللطیف عارف دا حصہ (مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی پنجابی) پنجاب یونیورسٹی لاہور
☆☆ عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1989ء
- 11- حالی دی مسدس (پنجابی ترجمہ)؛ ص 68
- 12- حکیم عبداللطیف عارف: (مترجم) تصویر امت، مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ؛ دارالاشاعت کملی والا گجرات، س-ن، ص 21
- 13- حالی دی مسدس (پنجابی ترجمہ)؛ ص 68
- 14- تصویر امت (مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ)؛ ص 21
- 15- حالی دی مسدس (پنجابی ترجمہ)؛ ص 46
- 16- تصویر امت (مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ)؛ ص 17

حصہ اردو

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-june 2010, pp 115-134

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری - جون 2010ء، مسلسل شماره 64

”دیہاتی گیتوں کا مجموعہ“ برطانوی نوآبادیاتی حکام کی سوچ کا عکاس

☆ ڈاکٹر نوید شہزاد

Abstract

"Dihati Geeton ka Majmooa :Bartanvi Nau-abadiati Hukkaam ki Soch Ka Akkas" is a research article by Dr. Naveed Shahzad. In this article, the scholar has discussed the book "Dihati Geeton ka Majmooa" published under the British government, during the Second World War. The scholar has notified, by giving examples from those songs, that how the British government used different methods in order to change the thinking of the common people and fulfilling their own aims and objectives. In order to convince young villagers to join the British Army, the British Government spread many Punjabi songs in the villages of Punjab, in which that War was declared the "Battle of survival" for the Punjabis. The British

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور یونیورسٹی آف ایٹل کالج، لاہور

Government also bribed selected people from all over the Punjab in order to get a good number of powerful traitors who could work for the British cause. The scholar has elaborated all these moves by the British Government.

چھپن صفحات پر مشتمل ”دیہاتی گیتوں کا مجموعہ“ دفتر اصلاح دیہات پنجاب لاہور کی اشاعت ہے، جو فیروز پرنٹنگ ورکس 365-سرکلر روڈ لاہور سے چھپا۔ انگریز عہد حکومت میں شائع ہونے والی پنجابی اور اردو گیتوں پر مشتمل اس کتاب/کتابچہ پر سن اشاعت درج نہیں تاہم پنجابی جوانوں کو انگریزی فوج میں شمولیت کا درس اور انگریز کے مخالفین سے جان ہتھیلی پر رکھ کر لڑنے کے درس سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ مجموعہ دوسری جنگ عظیم کے دوران ایک ”خاص مقصد“ کے تحت شائع کیا گیا۔ دیباچے کے اختتام پر ”اسٹنٹ ڈائریکٹر“ کے الفاظ مثبت ہیں، جو یقیناً سرکار کا نمک خوار (افسر) تھا، مگر یہ معلوم نہیں ہوتا کہ یہ سرکاری افسر فرنگی تھا یا پھر کسی دلیسی کو یہ کام سونپا گیا۔

دیباچے کی ابتداء میں پنجاب کے دیہاتیوں کو زراعتی طور طریقوں سے ناواقف، غیر کفایت شعار، تعلیم سے میلوں دور، غربت پسند، اپنے فائدے کی بات بھی نہ سننے والا اور اُجڈ جاہل ثابت کیا گیا ہے۔ اصلاح کی باتوں کے حوالے سے لکھا گیا ہے کہ: ”یہ اکثر دیہاتیوں کو معلوم ہیں، مگر عمل کرنے کی انہیں تحریک نہیں ہوتی۔ حقیقت میں ابھی تک ان کے دل میں اپنی موجودہ روکھی پھکی اور غیر دلچسپ زندگی میں اصلاح کرنے کا جذبہ ہی پیدا نہیں ہوا۔ یہ جذبہ پیدا کرنے کے لیے لمبی چوڑی فلسفیانہ تقریریں بہت حد تک کامیاب نہیں ہو سکتیں۔ کیونکہ زمینداران کو ایک مرتبہ، دو مرتبہ، حد تین مرتبہ سُن تو لے گا مگر کیا وہ ان پر عمل بھی کرے گا؟ یہ غیر یقینی ہے۔“⁽¹⁾ اس تحریر میں جہاں انہیں ”نیم وحشی“ ثابت کرنے کی کوشش کی گئی وہاں ان کے پر امن اور پرسکون طرز زندگی، جس پر وہ اطمینان کے ساتھ قائم تھے، ناکافی قرار دیتے ہوئے مادہ پرستی کے احساس کو بیدار کرنے کی مہم جوئی کا سامان کیا گیا۔ پھر یہ کہ: ”دوسرے ممالک میں دیہاتی گیت قوم کے کردار کا آئینہ پیش کرتے ہیں“ کہہ کر پنجاب کی دھرتی کے عوامی/لوک گیتوں کو غیر حقیقی اور عوامی جذبات سے عاری ادب کا حصہ قرار دیا گیا۔ مزید دیکھئے:

”پنجاب میں کسان کی زندگی جس قدر غیر دلچسپ ہے۔ اسی قدر اچھے دیہاتی گیتوں کا فقدان ہے۔ اس میں شک نہیں کہ دیہاتیوں کے دل میں نظموں اور گیتوں کا بہت شوق ہے کیونکہ فرصت میں وہ کسی نہ کسی خوش الحان دیہاتی سے ہیرا، نچھا، مرزا صاحبان، سسی پنوں، یوسف زلیخا، رباعیات بلھے شاہ وغیرہ وغیرہ کے اشعار اکثر بڑی دلچسپی سے سنتے ہیں۔ لیکن یہ سب قصے کہانیاں ہیں اور ان سے زندگی کے کسی پہلو میں بھی اصلاح اور ترقی کی تحریک نہیں ہوتی۔“ (2)

محکمہ اصلاح دیہات پنجاب (لاہور) کے اسٹنٹ ڈائریکٹر/دیباچہ نگار کی نظر میں ایک طرف تو دیہاتی پنجابی اجداد اور غیر تہذیب یافتہ ہیں جبکہ دوسری طرف فراغت میں وہ شاعری سننے کے رسیا ہیں۔ گویا شاعری سننا جہلاء کے مشاغل میں سے ہے۔ بلھے شاہ کی کافیوں کو رباعیات کہنا یا مذکورہ بالا پنجابی کلاسیکی شاعری کو جیتی جاگتی زندگی سے دور اور بے روح قرار دینے کی بناء پر دیباچہ نگار کو کم علم یا جاہل نہیں کہا جاسکتا بلکہ یہ دنیا کے ہر حملہ آور/قابلض کی مقبوضہ علاقے میں حاکمیت کی پالیسی کا حصہ رہا ہے کہ مقبوضہ علاقے سے جڑی ہر چیز کو گھٹیا اور کم تر ثابت کیا جائے تاکہ محکومین کو احساس کمتری کی آخر حد تک پہنچانے کا راستہ ہموار ہو سکے۔ آخر میں لکھا گیا: ”اس کمی کو محسوس کرتے ہوئے محکمہ اصلاح دیہات نے چند ریکارڈ تیار کروائے ہیں۔ ان کے گیت دیہاتی طرز پر گائے گئے ہیں۔ گیت دلچسپ، مختصر اور اصلاحی ہیں اور ہر ایک گیت الگ الگ سبق کا حامل ہے۔ سب سے بڑی خوبی یہ ہے کہ ان میں پروپیگنڈا کی جھلک نام کو نہیں۔ اس کے باوجود دہقانی زندگی کے ہر تمدنی، اخلاقی اور کاروباری پہلو پر اتنی روشنی ڈالی گئی ہے کہ امید ہے وہ سننے والوں کے لیے مشعل راہ ثابت ہوں گے۔“ (3) یہاں یہ بات غور طلب ہے کہ آخر دیباچہ نگار/مرتب کو کتاب کے ابتدائے میں اس وضاحت کی کیا ضرورت محسوس ہوئی کہ: ”ان (گیتوں) میں پروپیگنڈا کی جھلک نام کو نہیں۔“

اب اس کتاب میں شامل پنجابی، اردو گیتوں کے موضوعات پر نظر ڈالتے ہیں جن کے متعلق دیباچہ نگار/مرتب کا دعویٰ ہے کہ اس کتاب کا ”ہر ایک گیت الگ الگ سبق کا حامل ہے۔“ ریکارڈ نمبر 101 (اردو) میں دیس پنجاب کے کھیتوں کو ”زر کی کانیں“ کہتے ہوئے محنت کو راحت

اور باشمعمل کہا گیا ہے:

لگے ہیں کام پہ تیرے ساتھی ، کھیتوں میں چل دیکھ
زر کی کانیں کھیت ہیں سارے جلد چلا ہل دیکھ
مخنت سے ہو راحت حاصل ، مخنت کا پھل دیکھ

جاگ اے پیارے، جاگ اے پیارے، جاگیں تیرے بھاگ⁽⁴⁾
مگر کسان کے لیے مخنت کا یہ سبق تبھی قابل قبول ہوتا اگر اسے یہ یقین دلادیا جاتا کہ
اس کے خون پسینے پہ پکنے والی فصل نہ تو فرنگی سرکار کی ہوگی اور نہ فرنگی سرکار کے پالتو جاگیردار کی
بلکہ اس کا مالک وہ ہوگا۔ ریکارڈ نمبر 102 (پنجابی) میں کسان کو بچت کرنے کے لیے کہا گیا کہ:

جٹا اپنے مال توں کجھ نہ کجھ بچایا کر
خرچ نوں اپنی آمد کولوں کجھ نہ کجھ گھٹایا کر⁽⁵⁾

یعنی جو تجھے اپنے آقا کی طرف سے ملتا ہے یا دیا جاتا ہے اُسی کے مطابق اپنے رہن
سہن کو ڈھال لے کیونکہ تیری قسمت میں بس اتنا کچھ ہی ہے۔ یہ وہی تعلیم ہے جو آج کل کچھ
مخصوص مقاصد کا شکار مبلغین ”راضی بہ رضا“ کے نام پر عام کر رہے ہیں۔ اسی گیت میں بنکوں
سے قرضہ لینے کی صلاح بھی دی گئی ہے تاکہ کسانوں کو فضولیات زندگی / آسائشات کا مزہ چکھا کر
پشت در پشت سرکار کی غلامی میں دھکیلا جاسکے۔ کرنسی / وسائل کو سرکاری ریکارڈ کا حصہ بنانے کے
لیے یہ بھی کہا گیا:

بھیڑیاں رسماں سب گواؤ، پیسہ دھیلا آپ بچاؤ
ایہوں بنکاں وچ لگاؤ ، ودھے مال بیلیا⁽⁶⁾

ریکارڈ نمبر 104 (پنجابی) میں دیہاتیوں کو مقدمے بازیوں سے منع کرتے ہوئے
وکلاء / عدالتوں سے دور رہنے اور اپنے جھگڑے پنچایت میں پنپانے کا مشورہ دیا گیا۔ اس گیت
کے بول انگریزی عہد حکومت کے عدالتی نظام کی مکمل جھلک سامنے لا رہے ہیں کہ تب عدالتیں
لوگوں کو سستا اور بروقت انصاف مہیا کرنے میں ناکام تھیں۔ دوسری بات یہ کہ انگریز پنچایتی نظام
کو اس لیے بھی مضبوط اور موثر بنانا چاہتا تھا تاکہ جاگیرداروں کی صورت میں جنم دیے گئے فرنگی
کے کاروندوں کے ہاتھ مضبوط ہو سکیں۔ جو یقیناً فرنگی حکومت کے تحفظ اور مضبوطی کے لیے سرگرم

عمل تھے۔ گیت کے پہلے مصرعے میں عقیدے کا سہارا اس خوبصورتی کے ساتھ لیا گیا کہ اذہان
 بغیر چوں چراں کیے گیت میں دیے گئے پیغام کو ربی حکم سمجھ کر فوراً مان لیں۔ دیکھیں:
 رب سچا فرمائے، جٹا چھڈ دے مقدمے دعوے⁽⁷⁾

اور یہ کہ:

انور دی اک گل سُن جاؤ
 پنڈ و پنڈ پنچایت بناؤ
 جھگڑے پنچاں توں نبرِاؤ
 وقت بچاؤ ، مال بچاؤ⁽⁸⁾

ریکارڈ نمبر 104 (اردو) میں مذہبی جھگڑوں اور نفرتوں کو ختم کر کے ایکٹا کا درس دیا گیا
 ہے۔ ایسٹ انڈیا کمپنی کی ابتدائی پالیسی کو دیکھا جائے تو معلوم ہوتا ہے کہ وہ شروع ہی سے برصغیر
 پاک و ہند میں عیسائیت کی تبلیغ کے حق میں نہ تھے کیونکہ اُن کا بنیادی مقصد یہاں کے لوگوں کا
 مذہب بدلنا یا انہیں عیسائیت کی طرف راغب کرنا نہ تھا، بلکہ وہ صرف یہاں کے ذرائع آمدن پر
 قبضہ چاہتے تھے۔ وہ اس خطے کو ایک ایسی منڈی میں تبدیل کرنے کے خواہش مند تھے جہاں سے
 انہیں خام مال وافر مقدار میں مہیا ہو اور پھر یہیں اس سے تیار شدہ مال کی کھپت بھی ہو سکے۔ ایسی
 سوچ کا حامل قابض / حکمران کب چاہے گا کہ اُس کے زیر تسلط خطے میں مذہبی یا کسی بھی اور بنیاد
 پر افراتفری پھیلے۔ مکھڑے میں حملہ آور / قابض اور دھرتی زاد محکومین کی تمیز مٹاتے ہوئے ”ہم
 سب“ کے الفاظ استعمال کر کے ایک ”نام نہاد اپنائیت“ کو جنم دیا گیا ہے۔ درس غلط نہیں ہے بلکہ
 ایسا درس حملہ آور / قابض کی طرف سے دیا جانا قابل اعتراض ہے، دیکھیں:

ہم سب ہیں بھائی بھائی
 ہم سب ہیں بھائی بھائی
 مذہب کا فرمان یہی ہے
 آدمیت کی شان یہی ہے
 دھرم یہی ایمان یہی ہے
 نیکی اور بھلائی⁽⁹⁾

ریکارڈ نمبر 105 (پنجابی) میں علم حاصل کرنے کا نعرہ بلند کیا گیا ہے۔ یہاں یہ بات پھر وضاحت طلب ہے کہ ”علم“ کون سا۔ وہ علم جو اپنی دھرتی اور اپنے لوگوں سے پیار کرنا سکھائے یا وہ علم جو لوگوں کو مختلف کلاسز میں تقسیم کرنے کے گڑ بتائے اور معاشرے کو طبقاتی سطح پر کئی حصوں میں بانٹ ڈالے۔ عوام کو پُر امن رہنے کی تلقین ان گیتوں میں بار بار کی گئی۔ کہیں یہ نہیں کہا گیا کہ اُٹھو اور غاصب سے اپنا حق چھین لو۔ اُٹھو اور اپنے حقوق کے لیے آواز بلند کرو۔ بلکہ دھرتی کی سر بلندی چاہنے والوں کو وحشی، رسوا اور ذلیل کہا گیا:

کب تلک اس وحشیانہ خانہ جنگی سے بھلا

یہ سزائیں، ذلتیں، رسوائیاں پاؤ گے تم (10)

جسے خانہ جنگی کہا گیا یہ خانہ جنگی نہ تھی۔ یہ تو آزادی کی مقدس جنگ تھی۔ ایک طرف نپتے سو ماؤں کی صف تھی اور دوسری جانب ہر طرح کے جدید اسلحے سے لیس حملہ آور/ قابض اور ان کے دھرتی فروش ساتھی۔ ریکارڈ نمبر 108 (پنجابی) میں پھر ایک بار آپسی جھگڑے نمٹانے کے لیے پنجابی نظام قائم کرنے کو کہا گیا کہ اس سے بہتر اور کوئی نظام ایسا نہیں جو پنجاب کے مکینوں کو انصاف مہیا کر سکے:

تسیں سنو پنجاب دے واسیو، کن لا کے کرو خیال

کرو قائم پنجابیتاں دوستو، جھگڑے دور کرو ایہناں نال (11)

فرنگی اپنے محکومین میں سے اپنے وفاداروں کی ایک جماعت پیدا کرنا چاہتا تھا۔ خاص طور پر 1857ء کی جنگ آزادی کے بعد اُس نے اس پر تیزی سے کام کیا، جس میں کامیاب بھی رہا۔ یہی وہ زمانہ ہے جب سے پنجاب کے دیہات و ڈیرہ گردی کا شکار ہوئے۔ گیتوں میں اس بات پر بھی زور دیا گیا کہ اپنے گلی، محلوں اور دیہاتوں کو صاف ستھرا رکھو۔ ایک طرف کسان کو کھیتوں میں رات دن محنت کر کے سونا اُگانے کے لیے کہا گیا اور دوسری طرف قابضین/ سرکار کی طرف سے انہیں بنیادی حقوق دینے سے دستبرداری اختیار کرتے ہوئے اپنی مدد آپ کے تحت کوڑا کرکٹ سنبھالنے، نالیاں بنوانے اور گلیوں کی صفائی ستھرائی کا کام کرنے کے لیے مشورہ دیا گیا:

سُن اے بھائی کسان تُو، جان لے اپنی شان تُو

گلیوں میں تُو رکھ صفائی، نالیاں بنوا، کر دانائی

کوڑا کرکٹ خوب سنبھال، دُور گاؤں سے گڑھے نکال
 دیکھ نہ بن نادان تُو، سُن اے بھائی کسان تُو⁽¹²⁾
 ریکارڈ نمبر 111 (اردو) میں ایک بار پھر اس بات کو دہرایا گیا کہ:
 نہیں کرتے کھیتی میں جو جانفشانی
 نہ ہل جوتے ہیں نہ دیتے ہیں پانی
 وہ بھُولے ہوئے ہیں یہ عادت خدا کی
 کہ حرکت میں ہوتی ہے برکت خدا کی⁽¹³⁾

اس طرح مگلوین کے مذہب کو قابض نے ہتھیار کے طور پر انہیں کے خلاف استعمال کیا
 اور اپنی ملوں، فیکٹریوں کے لیے زیادہ سے زیادہ خام مال کی دستیابی کے لیے 'حرکت میں برکت'
 اور اسے 'خدائی عادت' قرار دیا۔ 'جگا' پنجابی سوراؤں میں سے ہے جس کی بہادری کے بیشتر
 اشارے لوک شاعری میں ملتے ہیں۔ مثلاً:

جگے چھنوں مروڑا دتا، تے پنڈ دی پنچایت ٹٹ گئی⁽¹⁴⁾

تنبے کس کے کبابی نسدے، جگے داناں سُن کے

جنتھ وجدی بدل وانگوں گجری، کالی ڈانگ جگے جٹ دی⁽¹⁵⁾

ریکارڈ نمبر 114 (پنجابی) میں اس تاریخی کردار کو قرضوں پر پلنے والا، نکما، کام چور، اپنی
 ذمہ داریوں سے فرار اختیار کرنے والے انسان کی صورت میں پیش کیا گیا ہے۔ عام پنجابی کے
 ذہن میں اپنے ہیروز کا جو عکس تھا/ ہے یہاں اُسے تحلیل کرنے کی کوشش کی گئی ہے اور انہیں یہ
 باور کروایا گیا ہے کہ جنہیں تم ہیرو مانتے ہو وہ دراصل ہیرو نہیں ہیں۔ کامیاب انسان اور ہیروز وہ
 ہیں جنہوں نے سرکار سے زرعی رقبے الاٹ کروائے اور آج زمیندار/ جاگیردار بنے بیٹھے ہیں۔
 دوسرے الفاظ میں یوں کہہ لیجئے کہ پنجاب کی دھرتی کے ہر 'جگے' کو انگریز کی پشت پناہی کرنے
 والوں اور اس غداری کے عوض زمینیں ہتھیانے والوں کی پیروی کرنے کا احساس دلایا گیا:

لوکیں لڈے نیں موج بہاراں، لوکیں لڈے

تے نچے تیرے بھکھے مردے جگیا

لوکاں کٹھیاں زمیناں کرا کے، لوکاں کٹھیاں
 تے دکھو دکھ کھوہ لالئے، جگیا
 جگیا جیل خانے ترگیوں بوہا وجیا
 لگے قرضہ اے دی پیارا
 تے پنڈے وچ رت نہ رہی سردارا،⁽¹⁶⁾

حملہ آور/ قابض حکمران کبھی محکومین میں آسانیاں تقسیم نہیں کرتے۔ بلکہ جہاں تک ممکن ہو وہ انہیں معاشی اور معاشرتی مسائل میں الجھائے رکھتے ہیں۔ یہ ہرنو آبادکار کا معروف حربہ رہا ہے کہ ایک طرف تو محکومین کو مکمل طور پر نظر انداز کیا جائے اور انہیں زندہ رہنے کا حق بھی اقساط میں دیا جائے جبکہ دوسری طرف ان کے مسائل میں گھبر جانے کا سبب انہی کی نالائقی اور کاہلی کو قرار دیا جائے۔ جھلک دیکھیں:

بشر کو ہے لازم کہ ہمت نہ ہارے
 جہاں تک ہو کام آپ اپنے سنوارے
 خدا کے سوا چھوڑ دے سب سہارے
 تمہیں درد کا اپنے درماں کرو گے
 تمہیں اپنی منزل کا ساماں کرو گے⁽¹⁷⁾

ریکارڈ نمبر 117 (پنجابی) میں بظاہر علم حاصل کرنے کو کہا گیا ہے مگر پیغام کچھ اور ہے۔ ڈپٹی کے عہدے پر انگریز عہد حکومت میں انگریز ہی تعینات ہوا کرتے تھے۔ ایسے عہدے دیسیوں کے لیے نہ تھے۔ اس گیت میں اس عہدے کی برتری و بڑائی بیان کرنے کے ساتھ ساتھ یہ بھی اعلان کر دیا گیا کہ یہ عہدہ کسی دیسی کو علم کی دولت حاصل کرنے کے باوجود بھی نہیں مل سکے گا۔ کیونکہ محکوم کبھی بھی اور کسی بھی صورت میں حاکم کے برابر نہیں آ سکتا:

(پہلا) بانے وچ کیلا ای،
 پڑھنے نوں ٹور بابلا میرے پڑھنے دا ویلا ای
 (دوسرا) پیلے وچوں بھن کانا
 او پڑھن نوں کیہ کرے کیہڑا ڈپٹی توں بن جانا

(پہلا) باجرے دے بھن ٹاڈے

اوڈ پٹیاں سنگ نہ ہوندے جیہڑے پڑھدے نیں بن جانڈے

(دوسرا) بنیاں اُتے مینا ای

اونو کری تے نہیں لہدی، کیہ پڑھ کے لینا ای⁽¹⁸⁾

ریکارڈ نمبر 117 (دوسرا رخ) میں ایک بار پھر ”راضی بہ رضا“ کی تعلیم دی گئی۔ دنیا کی بے ثباتی اور عارضی پن کا سہارا لے کر دنیاوی آسائشات کی خواہش سے دور رہنے کی بات تو کہی گئی مگر مراعات یافتہ طبقے کو موضوع سخن نہیں بنایا گیا:

ایہہ دنیا سادھو پھیرا اے

ایہہ چڑیاں رین بسیرا اے

جو کم کر لیں اوہ تیرا اے

ہتھ آوندا نہ وقت جو لنگھ جاندا⁽¹⁹⁾

فرنگی سرکار کسان کی فصل تک بلا واسطہ رسائی کی خواہش مند تھی۔ جبکہ فرنگی عہد حکومت میں سود خور اپنے ’ڈل مین‘ کا کردار ادا کر رہے تھے۔ کسان ان سود خوروں سے سود پر قرضہ لیتے تھے اور پھر قرضہ سود سمیت وصول کرنے کے لیے اپنے کسان کی ساری فصل / کمائی لے اُڑتے تھے۔ اسی اپنے کی وساطت سے بالواسطہ فصل منڈیوں تک پہنچتی تھی۔ فرنگی کے لیے یہ یقیناً گھائے کا سودا تھا، دیکھیں:

جٹ غریب نوں خبر نہ کائی

صدیاں گزریاں ہوش نہ آئی

ساری کمائی اپنی سودے لٹائی جاندا

گھٹے رلائی جاندا

سو بنیاں جوگاں والا، ہل چلائی جاندا

جان کھپائی جاندا

بٹھکھا پیا سارہ کے پھل کھڑائی جاندا⁽²⁰⁾

بابا کچھ تو سوچ بچار
 جیٹھ، ہاڑ کی دھوپ میں جل کر
 بھوک اور پیاس کی گود میں پل کر
 جو لایا بازو کے بل پر
 لے گیا سا ہو کار
 بنکوں سے تو پریت لگا لے
 بن جا پھر زردار⁽²¹⁾

ہر دوسرے گیت میں دیہاتیوں کو امن پسند طرز زندگی اپنانے کے لیے کہا گیا۔ یہاں سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ کیا پنجاب کے گاؤں میں بسنے والے وحشی درندے تھے۔ انگریز نے پنجاب کو ”نیم وحشی ملک“ کہا تھا۔ کیوں؟ اس لیے کہ پنجابیوں نے حملہ آور/ قابضین کو اُس کی خواہش اور توقع کے مطابق خوش آمدید نہ کہا۔ وہ پنجابیوں کو اُن کیڑوں مکوڑوں کے روپ میں دیکھنا چاہتا تھا جن کی قسمت اپنے سی بڑی اور طاقت ور مخلوق کے پاؤں تلے آ کر مرنا ہے۔

ریکارڈ نمبر 121 (دوسرا رُخ) میں بندوق کی ملازمت اختیار کرنے کی طرف رغبت دلائی گئی ہے۔ دھرتی ماں کے سینے پر بسنے والوں کو سمجھانے کے لیے یہاں (پردیس) اور وہاں (دیس) کے رہن سہن کا موازنہ کیا گیا ہے۔ پردیس کے حوالے سے لکھا گیا:

اتھے جا جا موج بہاراں نین
 رنگا رنگ دیاں گلزاراں نین
 کوئی جھیرا نہ کوئی واراں نین
 اتھے دانے سب گھر آندے ہین
 بچے رنج کے کھاندے ہین⁽²²⁾

یہاں یہ نہیں بتایا گیا کہ اگر دیس (پنجاب) میں موج بہار، رنگا رنگ گلزار اور امن کے مناظر نہیں دکھائی دیتے تو اس کی وجہ کیا ہے؟ دیس کے دانے (ذرائع آمدن) کون لوٹ کر لے گیا۔ پنجابی بچے (آنے والی نسلیں) بھوک سمندر کے پاتال میں کس نے اُتارے؟ اب دیس کی صورتِ حال ملاحظہ فرمائیں:

اوتھے نت واراں تیرے کھوہ اُتے
 کدی گھر وچ تے کدی جوہ اُتے
 بچی کچھی کراڑاں دے پانا ایں
 لنگھ آجا پتن جھناں دا یار⁽²³⁾

قابضین نے پہلے پنجاب کے حالات خراب کیے اور پھر یہاں کے لوگوں کو جبری بھرتی کی طرف راغب کیا۔ ریکارڈ نمبر 125 (دوسرا رخ) میں ظالم اور مظلوم کی کہانی چھیڑی گئی۔ پنجابیوں کو ظالم صیاد کہا گیا کہ جو معصوم پرندوں کو ظلم کا نشانہ بنا رہے تھے۔ مطلب یہ کہ ان ”نیم وحشی“ لوگوں کے ساتھ کسی اور معصوم مخلوق کا رہنا ممکن نہیں۔ حملہ آور/ قابض اس طرح مقبوضہ علاقوں میں ظلم کی داستانیں رقم کرنے کے لیے جواز پیدا کیا کرتے تھے۔ اس لیے قابض فرنگی کی پنجاب کی دھرتی پر یہ چال نئی نہ تھی۔ اگر اس گیت میں فرنگی کو شکاری مان لیا جائے اور پنجابیوں کو پرندے تو پھر یہ گیت انگریز دور حکومت کی تاریخ بیان کرتا دکھائی دے گا، دیکھیں:

کسی پہ جو رو تشدد روا نہیں ہرگز
 کوئی بھی ظلم سے پھولا پھلا نہیں ہرگز
 جو سنگدل ہے ، درد آشنا نہیں ہرگز
 قرار اہل جفا کو ہوا نہیں ہرگز

تمہارے جو رو ستم سے پرند نالاں ہیں
 چھک رہے ہیں بظاہر مگر ہراساں ہیں
 تمہارے دل میں اگر کچھ ہے قد آزادی
 نہیں ہے قابل تحسین کسی کی بربادی
 اگر رہا یہی فرخ جنون صیادی
 طیور ہوں گے خدا کے حضور فریادی

خدا کے واسطے ختم ان کی نسل ہی نہ کرو
 یہ دل لگی نہیں اچھی یہ دل لگی نہ کرو⁽²⁴⁾

یا یہ پنجابی گیت دیکھیں:

ڈھور ڈنگراں تے ظلم کمائیے نہ
بے زباناں دا دل وی دکھائیے نہ⁽²⁵⁾

کیا اندازِ مسیحائی ہے۔ ایک طرف دھرتی کے بیٹوں کو جنگ کی بھٹی میں جھونکا جا رہا تھا، جبری بھرتی سے انکار کرنے والوں کو غدار اور باغی قرار دے کر توپ کے منہ پر باندھ کر اڑایا جا رہا تھا، انکاریوں کے چھپ جانے پر اُن کی ماؤں، بہنوں، بیٹیوں کی عزت و ناموس کو تار تار کیا جا رہا تھا تو دوسری طرف اُنہیں دھرتی ماں کی آغوش میں جنم لینے والے چرند پرند کا قاتل کہا گیا۔ اس طرح فرنگی قابض نے ایک بار پھر اپنے انتہائی مہذب ہونے کا ثبوت دیا اور یہ جواز بھی کہ وہ دراصل ان نیم وحشیوں کو تہذیب سکھانے کا مقدس فریضہ سرانجام دینے کے لیے اپنے گھر بار چھوڑ کر آئے ہیں۔

دوسری جنگِ عظیم میں پنجاب یا پنجابیوں کا جرمن / ہٹلر سے کوئی لین دین نہ تھا۔ مگر جنگ کی اس بھٹی میں پنجاب کو جبری طور پر جھونکا گیا 'جنگ دوم کا باقاعدہ آغاز یکم ستمبر 1939ء کو ہوا جب پولینڈ، جرمنی پر حملہ آور ہوا اور فرانس اور برطانیہ نے جرمنی کے خلاف اعلانِ جنگ کر دیا'۔⁽²⁶⁾ جبری بھرتی کے اس جبر میں فرنگی کے علاوہ دھرتی فروش 'اپنے' بھی شامل تھے۔ یہ مراعات یافتہ 'اپنے' مزید مراعات کے لالچ میں بڑھ چڑھ کر فرنگی کو جنگ میں جھونکنے کے لیے انسانی جانوں کا ایندھن فراہم کر رہے تھے۔ انہی 'اپنوں' کی صف میں شامل ایک گمنام شاعر کے فروخت شدہ جذبات پر مشتمل مشنری گیت کی مثال پیش ہے:

اے میرے نوجوان ، اے شیر دل کسان
میرا کہا مان مان ، کھول ذرا کان
ہٹلر کی بد نظر ہے تیرے دلش پر
اب تیری غیرت دے تجھے ہمت
لاج جوانی کی اور پنجاب کی رکھ آن
اے شیر دل کسان اے میرے نوجوان

باندھ لے کمر اور سینہ کر سپر
 گر جنگ کا طوفان تیزی پہ ہے ہر آن
 امن میں کھیتوں کا ہے تو میت
 جنگ میں ہے قوت بازو سے تیری جیت
 قوت بازو سے دکھا تو بھی اپنی شان
 اے شیر دل کسان اے میرے نوجوان
 مردوں کی ہے یہ ریت، ہمت سے کریں پریت⁽²⁷⁾

جیسا کہ پہلے بھی ذکر ہو چکا کہ فرنگی ہر گاؤں میں اپنا ایک نمک خوار پیدا کرتا تھا اور اُسے تمام مراعات دے کر معاشرتی سطح پر نمایاں کرنے کے بعد گاؤں والوں کی قسمت کا مالک بنا دیتا تھا۔ اس حوالے سے ڈاکٹر مبارک کا کہنا ہے کہ:

”نوآبادیاتی راج کے مفاد میں انگریز انتظامیہ نے بالآخر یہ فیصلہ کر لیا کہ وہ زرعی طبقات میں اپنے حامی عناصر تلاش کریں اور ان کی تسلسل کے ساتھ سرپرستی کریں ..... 1857-58ء میں برپا ہو جانے والی بغاوت (جنگ آزادی) کے بعد انگریز حکمرانوں کی پالیسی میں بہت واضح تبدیلی آئی۔ انہوں نے دیہی امراء کی پشت پناہی کو اپنا شعار بنا لیا۔ چنانچہ عمومی طور پر زمیندار نوآبادیاتی راج کو سیاسی حمایت فراہم کرنے والے اہم ترین آلہ کار بن گئے۔“⁽²⁸⁾

اس ساری صورت حال کو عام آدمی بھی دیکھ رہا تھا کہ ہمارے ساتھ کیا کیا جا رہا ہے۔ سو صورت حال کو اعتدال پر رکھنے کے لیے ریکارڈ 141 (پہلا رُخ) جیسے گیت بھی حکماً لکھوا کر عام کیے گئے تاکہ جبر کے اس نئے نظام کے نفاذ کا راستہ ہموار ہو سکے۔ ان گیتوں میں عوامی امنگوں اور زمینی حقائق کے برعکس فرنگی کو پنجابیوں کے مسائل کے لیے اپنا کردار ادا کرنے کی دعوت دی جا رہی ہے۔ گیت کا اسلوب اس دعوت کو عوامی امنگوں کی ترجمانی کی سند عطاء کرتا دکھائی دیتا ہے۔ مکھڑے میں پکار کی کیفیت ہے۔ جیسے کسی مشکل میں کوئی اپنوں کو مکمل اپنائیت کے ساتھ پکارتا ہے:

آ وے ڈپٹی آ ، آ وے ڈپٹی آ
 ایہ جاہل لڑ لڑ مردے نیں
 برباد پنڈاں نوں کردے نیں
 آ کے توں سمجھا ، آ وے ڈپٹی آ
 ایہناں ڈاڈی خواری کیتی اے
 ایہناں زہر پیالی پیتی اے
 آ کے لے توں بچا ، آ وے ڈپٹی آ
 سب جھگڑے آپ نیڑن گے
 نیاں کرن گے سچ نکھیرن گے

آ پنچایت بنا ، آ وے ڈپٹی آ (29)

کتاب کے آخری صفحات میں انگریزی فوج میں بھرتی کے حوالے سے کئی گیت شامل ہیں۔ جن میں کئی نصیحتیں ہیں۔ پہلی یہ کہ تمہاری فوج میں شمولیت دیس کے لیے اشد ضروری ہے۔ کیونکہ جرمن ، اٹلی اور جاپان تمہارے جانی دشمن ہیں۔ تم دیس پنجاب کے شیر جوان ہو اور اپنی دھرتی کے لیے جان نچھاور کرنے کا فن تمہاری وراثت ہے۔ مثلاً:

اُٹھ ویلا اے مرد میدانِ دا ، دکھلا دے ہتھ جوانی دا

بھرتی فوج وچ ہوونا ضرور چاہی دا
 لڑ کے دشمنوں دا توڑنا غرور چاہی دا

جست لئو گے میدان بھرتی ہو جاؤ جی (30)

مرد بن کے جنگ وچ جان لڑاوناں

نازیاں دانا توڑ دے (31)

دوسری یہ کہ تمہیں دیس پنجاب کی مردم خیز دھرتی نے پالا ہے۔ تمہاری بہادری کے قصے

اپنے پرانے سب پر عیاں ہیں۔ تم شیر جوان ہو اور اس مشکل وقت میں تمہیں اپنی روایتی بہادری کی تاریخ کو رواں دواں رکھنے کے لیے آگے بڑھنا ہے:

ایہ ملک پنجاب ہے شیراں دا
ایہوں آؤندا ول قربانی دا

شیر پنجابی گجے آئے
دشمن نوں ایہ وڈے آئے
کر ہڈی بوٹی کھان
ہر تھاں شیر پنجابی لڑے
موتوں مول کدی نہ ڈردے
اُچی کرن پنجاب دی شان

کم ملک دے توہیوں آیا ایں
توں سورمیاں دا جایا ایں
توں چھاتی ڈاہ کے آیا ایں
جدوں جنگ وچ توپاں وگیاں نیں⁽³²⁾

پنجاب دا توں سرمایا ایں
توں سورمیاں دا جایا ایں
توں بھرتی ہو کے لاج رکھا
ظالم نوں ڈاہڈے ہتھ دکھا
جاوے ڈھولا جا⁽³³⁾

تیسری اہم بات جوان گیتوں میں کی گئی وہ یہ کہ اب دھرتی ماں کا وجود خطرے میں ہے، تمہاری آنے والی نسلوں کو ختم کر دیا جائے گا، تمہاری ماؤں بہنوں کی عزتیں داؤ پر لگ چکی

ہیں۔ وطن کا تمہیں ذرا بھی احساس نہیں۔ جرمن، اٹلی اور جاپان، پنجاب سمیت برصغیر پاک و ہند کو صفحہ ہستی سے مٹانا چاہتے ہیں اور تم ہو کہ اپنے گھر بار، بیوی بچوں کی فکر لیے بیٹھے ہو اور دوسری عالمی جنگ میں شرکت کو خدا کی راہ میں لڑنے یا جان کھانے کے مترادف گردانا گیا۔ دیکھیں:

اب وقت ہے کہ اٹھیں بھارت کے کام آئیں
ہم مرد بن کے اپنی خود آبرو بچائیں

بچوں کی اور گھر کی فکر چھوڑ کے جاؤ جنگ میں
ان کو خدا بچائے گا، یہ سب اُسی کا مال ہے

خوار ہو جائیں نہ نسلیں کہیں آنے والی
دیس کو آج ہی دشمن سے بچانا ہوگا
اپنی ماں بہنوں کی عزت کو بچانے کے لیے
خون کا آخری قطرہ بھی بہانا ہوگا

تو کون سی غفلت میں ہے میدان میں آ جا
سیوا ہے تیرا فرض، تو یہ فرض نبھا جا

لہو چاہی دا اے تینوں دیس لئی ڈولنا
جا جاوے ڈھولنا⁽³⁴⁾

فرنگی فوج کی نوکری کو بڑا کام کہا گیا کہ اس جیسی عزت، عظمت اور کسی شعبے میں نہیں۔ گویا تم تو پیدا ہی اسی کے لیے ہوئے ہو اور تمہاری روایتی بہادری کو چار چاند لگانے اور اپنے، بزرگوں کے اونچے نام کو مزید اونچا کرنے کے لیے تمہیں فوراً تمام مصلحتوں اور خدشات کو بالائے طاق رکھ کر فرنگی فوج میں شمولیت اختیار کر لینا چاہیے۔ فرنگی کے لیے لڑنے والوں کے اہل خانہ کا خیال رکھنا تمام دیس باسیوں کا فرض قرار دیا گیا۔ اسے نیکی کا بڑا کام کہا گیا کہ گویا یہ چیز اللہ کو

بہت پسند ہے کہ پنجابی جواب اپنا گھر بار چھوڑ کر انگریز کی بقا اور چودھراہٹ کی جنگ میں اپنا آپ
کھپائیں:

تیکوں فوجی وردی تجسی
تصویر چھلکیسی عکسی
پئی خلق تیدامنہ تکسی
سٹ دھندرا رہی، واہی

بھرتی ہو کے فوج وچ بن کے سردار آ

فوج میں ہو کر ملازم جس نے دنیا دیکھ لی
بن سکے گا گاؤں کا بہتر وہی خدمت گزار

چھوڑ دیس جو گئے، لڑنے دیس کے لیے
خرچ کو گھٹا کے اپنے، اُن کے سٹکھ بڑھائے جا
نیکیاں کمائے جا⁽³⁵⁾

دوسری عالمی جنگ میں دھکیلنے کے لیے پنجابیوں کو کئی حوالوں سے قائل کرنے کی کوشش
کی گئی۔ کبھی اسے ماؤں، بہنوں، بیٹیوں کی عزت و ناموس کے بچاؤ کا معرکہ کہا گیا، کبھی دھرتی
ماں کی سر بلندی کے لیے بندوق اٹھانے کی ترغیب دی گئی۔ فرنگی جانتا تھا کہ پنجابیوں کو ایک ایسے
معرکہ میں، کہ جس سے اُن کا کوئی واسطہ نہیں، دھکیلنے کے لیے انتہائی جذباتی کرنا ہوگا (اس میں
وہ کتنا کامیاب رہا اور پھر پالتو دیسی گوروں کی مدد سے جبری بھرتی کی نوبت کیوں آئی، یہ الگ
بحث ہے)، اس کے لیے اُس نے مذہب کا سہارا بھی لیا۔ ایک تو وہ جس کا اوپر ذکر کیا گیا کہ اس
لڑائی کو مقدس مذہبی رنگ میں رنگنے کا جتن کیا گیا۔ جبکہ دوسرا انداز بالکل مختلف تھا کہ حملہ
آوڑ/ قابض مختلف مذاہب (مسلمان، ہندو، سکھ، عیسائی) کے ماننے والے دیسیوں کو مذہبی
رواداری کا درس دے رہا تھا اور یہ کہ آپسی مذہبی اختلافات بھلا کر ایک ہو جاؤ۔ کیونکہ اُس وقت

فرنگی کو دوسری عالمی جنگ کے لیے یکسو جنگجوؤں کی ضرورت تھی اور مذہبی رواداری کا یہ درس ایک مخصوص عہد کے لیے دیا جا رہا تھا۔ ورنہ دیسیوں کو مذہبی منافرت کا شکار کرنا اور ایک مذہب کو مختلف مسالک کی بنیاد پر تقسیم در تقسیم کرنا فرنگی کی پالیسی کا حصہ تھا۔ مذہبی رواداری کی تلقین یوں کی گئی:

ہندو ، مسلم ، سکھ ، عیسائی
اسیں ہاں سارے بھائی بھائی⁽³⁶⁾

یہ درس کیوں دیا جا رہا تھا، اس کا جواب بھی انہی گیتوں میں ملتا ہے۔ جب یہ کہا گیا کہ:

آپس کی چھوڑ نفرت اور نمگسار ہو جا
بن جائے گر کسی پر تو بے قرار ہو جا
ہندو ہو یا کہ مسلم ، کاشنا نہ راہ کا بن
ہراک گلے لگا لے ، پھولوں کا ہار ہو جا⁽³⁷⁾

یہاں نمگساری، آپسی نفرت، بن جائے گر کسی پر اور بے قرار ہو جا، کے پیغامات انتہائی معنی خیز ہیں۔ کہ نفرت کس سے نہ کی جائے؟ نمگساری کس کی؟ کس پر بن گئی؟ بے قرار کس کے لیے ہونا ہے؟ گلے کس کو لگانا ہے؟ اور کس کے لیے پھولوں کا ہار بننا ہے؟ کیا حملہ آور/ قابض فرنگی کے لیے!

”دیہاتی گیتوں کا مجموعہ“ کے لیے گیت کتاب کے مرتب/ پبلشر دفتر اصلاح دیہات پنجاب، لاہور نے یقیناً مختلف دیسی شعراء سے ہی لکھوائے ہوں گے۔ ان شعراء سے یہ گیت کیسے لکھوائے گئے، یا وہ یہ گیت تخلیق کرنے پر کیوں مجبور ہوئے اس سے قطع نظر یہ پتہ چلانا مشکل ہے کہ ان شعراء کے نام کیا ہیں۔ صرف تین گیتوں میں یہ تخلص استعمال کیے گئے ہیں: انور، فرخ، لال۔ بہر حال یہ گیت فرنگی کی سوچ، احساسات اور جذبات کی مکمل لفظی تصویر ہیں۔ ان گیتوں میں کچھ برائیوں یا اصلاح طلب مسائل کی طرف نشاندہی بھی کی گئی ہے۔ یہ صرف اس لیے کہ ”اصل پیغام“ کو ”شوگر کوئٹڈ“ کیا جاسکے۔ ورنہ حملہ آور/ قابض جس کا کسی طرح اور کسی سطح پر بھی مقبوضہ علاقے کی دھرتی یا لوگوں سے کوئی تعلق نہیں ہوتا، وہ بھلا کیسے ان کی بہتری کا خواہاں ہو سکتا ہے۔

حوالے

- 1- دیہاتی گیتوں کا مجموعہ۔ دفتر اصلاح دیہات پنجاب لاہور (فیروز پرنٹنگ ورکس 356۔ سرکلر روڈ لاہور)۔ س ن، صفحہ الف
- 2- ایضاً ص الف
- 3- ایضاً ص الف
- 4- ایضاً ص 1
- 5- ایضاً ص 2
- 6- ایضاً ص 3
- 7- ایضاً ص 3
- 8- ایضاً ص 4
- 9- ایضاً ص 4
- 10- ایضاً ص 6
- 11- ایضاً ص 8
- 12- ایضاً ص 10
- 13- ایضاً ص 11
- 14- احسان اللہ طاہر: کنکاں نسرینیاں؛ فروغ ادب اکادمی گوجرانوالا، 1997ء ص 114
- 15- مہینہ وار ”لہراں“ لاہور، مئی 1988ء ص 16
- 16- دیہاتی گیتوں کا مجموعہ؛ ص 15
- 17- ایضاً ص 15
- 18- ایضاً ص 17
- 19- ایضاً ص 18
- 20- ایضاً ص 18
- 21- ایضاً ص 21

- 22 دیہاتی گیتوں کا مجموعہ؛ ص 22
- 23 ایضاً ص 22
- 24 ایضاً ص 26
- 25 ایضاً ص 27
- 26 اردو انسائیکلو پیڈیا۔ فیروز سنز لمیٹڈ لاہور، چوتھا ایڈیشن 2005ء ص 552
- 27 دیہاتی گیتوں کا مجموعہ؛ ص 35
- 28 سہ ماہی ”تاریخ“، فکشن ہاؤس لاہور۔ اکتوبر 2003ء ص 155
- 29 دیہاتی گیتوں کا مجموعہ؛ ص 38,39
- 30 ایضاً ص 39,41
- 31 ایضاً ص 52
- 32 ایضاً ص 39, 41, 51
- 33 ایضاً ص 55
- 34 ایضاً ص 52, 53, 54, 55
- 35 ایضاً ص 44, 45, 52, 56
- 36 ایضاً ص 46
- 37 ایضاً ص 46

حصہ انگریزی

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-june. 2010, pp 01-16

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری جون 2010ء، مسلسل شمارہ 64

QADRI SCHOOL OF THOUGHT AND ITS RENOWNED FAMILIES IN PAKISTAN

* Dr. Nabila Rehman

In Sufi schools of thought, Qadri order holds a special place and superiority over others, and this is because of the sacred personality of Sheikh Abdul-Qadir Jelani.

He got this status due to the fact that he is the cause of blessings, not only for the disciples of Qadri school of thought but also for all and sundry and leaders of all schools of thought of 'Tariqat'. They proceed in their spiritual journey by securing intrinsic guidance from Hazrat Abdul-Qadir Jelani who had been granted such glory by Almighty Allah and with, His command he declared, his status of 'Walayt' in these words.

”قدمی هذا على رقبه كل ولي الله“⁽¹⁾

(I am superior to all other Walis)

The saints of all schools of thought accepted this declaration of his 'Walayt' with great reverence and this acceptance will continue forever. He says:

انا حجة الله عليكم انانئك رسول الله صلى الله عليه وسلم و وارثه في الارض⁽²⁾

☆ Associate professor, Department of Punjabi. P.U. Oriental College, Lahore.

" I am the reason of Almighty Allah, vice of Hazrat Muhammad (S.A.W) and His heir on earth".

Qadri order is the only one which is attributed to the name of Hazrat Abdul-Qadir Jelani while the other three major orders; Naqshbandi, Suharwardi and Chishti are attributed to the names of the regions of the founder personalities.

Dara Shikoh writes about his superiority:

سلسلہ قادری است آنکہ بحکم خدا
برہمہ قادر بود تاہمہ دنیا بود (3)

Accepting the superiority of Qadri school of thought over others, Hazrat Shah Wali-ul-Allah writes in "Tafhimaat":

"Qadri, Naqshbandi and Chishti orders have their distinct specialties. In Qadri school of thought, although education is received apparently from Sheikh, yet it is the manifestation of the spirit of "Tariqat-ul- Awasia". In this school of thought, relationship with sheiks and their attention towards the disciple are so intense and that these are absent in other schools of thought. It is so because Sheikh Abdul-Qadir Jelani has special influential status in the world and because, after his death, he has secured the appearance of "Mullah-Aalah" and in him that Entity has reflected which prevails in the whole world. So, a special spirit has evolved in his doctrine (Qadri Order)." (4)

This special spirit is reflected through the popularity of this school of thought around the world. Abdul-Majeed Sindhi writes about its advent in the sub continent in such a way:

"The grandson of Sayyed Abdul-Qadir Jelani, Hazrat Sayyed

Safi-u-deen in 1183, after getting robes of 'Khilafat' from his father, Sayyed Abdul-Wahab Gillani, at the age of 30 arrived Multan during his tour and continued it in suburbs of Multan for eighteen months and replenished many people with spiritual favours. Then he went to Baghdad where he continued his teachings and guidance. He was known with the title of 'Sufi' because he had purified his heart with remembrance of Allah. He breathed his last on 2 Rajab 611 Hijri (1214 A.D) and buried in Baghdad. The generation of Sayyed Muhammad Farooq, second son of Hazrat Safi-u-deen, lived in Hind, afterwards." ⁽⁵⁾

A narrative is popular in Multan and Sindh which says, "the grandson of Hazrat Abul-Qadir Jelani, Hazrat Sayyed Safi-u-deen Sufi Gillani stayed here for about two years. He was called "Sayyed Saffi Sufi" by people because of his noble habits and manners".

The author of "Khitta Pak Uch" tells us about a renowned narrative in such a way: " Sheikh Esa was the first leader of Qadri order in Sindh who was the son of Sheikh Abdul-Qadir Jelani. Hazrat Sheikh Esa was popular with the title of "Sharf-u-deen Qetal" and stayed for some period in Hala, a popular city of Sindh and in district Hyderabad." ⁽⁶⁾

"Tahqiqat-e-Chishti" gives us some information about the advent of another grandson of Hazrat Abdul-Qadir Jelani, Hazrat Sayyed Jamal Hayat-ul-Meer:

"He was born in 522 Hijri(1128A.D). During his life time, he came to Lahore and stayed in the enclosure of Mayani graveyard. This was the very place where Hazrat Muhkam-u-deen Shah Muqem Qadri Hujrwi and many others became his disciples." ⁽⁷⁾

Mufti Ghulam Sarwer Lahori writes that the famous Sufi

Hazrat Shah Abdul-Latif Bari Imam Qadri was the Caliph of Hazrat Sayyed Jamal Hayat-ul-Meer.

There is another narrative that Hazrat Abdul-Qadir Jelani's nephew, Sheikh Muhammad Bin Ahmad-ul-Madni Qadri also came to Hindustan. His tomb is in 'Karra' and he died in 672 Hijri (1273A.D). Most of Islamic histories and memoirs consider that the start of Qadri order in Hindustan is because of Shah Naimat-ul-Allah, a saint of fifteenth century and also that Shah Muhammad Gaus was its founder. But it is not true, it has proved that Qadri order had flourished at the end of twelfth century and at the start of thirteenth century in sub-continent and the credit goes to the family of Hazrat Abdul-Qadir Jelani. F.D.Insari writes:

"Qadri Sufis are said to have first entered Sindh as early as the twelfth and thirteenth centuries in order to stem the "rampant" tide of Ismailism. Sheikh Ahmad Baghdadi and his brother Sheikh Muhammad are reputed to have come to Sindh with forty disciples for that purpose. It was not until the fifteenth century, however, that the Qadri order really took firm root in the province."⁽⁸⁾

Hazrat Sayyed Abu Muhammad Siraj Sheikh Shah Meer Gillani (1272A.D), a member of the family of Gaus-ul-Azam Abdul Qadir Jelani and also the grandfather of Sayyed Muhammad Gaus, came to Hindustan in thirteenth century. He stayed here for some period in 'Riyasat Bhoon' , 'Kooch Satparra' and city of 'Kali Borhi' and then went to 'Halab'. The spread of his descendants was not only in Punjab but also in different regions of the sub-continent, and they remained busy in guiding and satisfying people during the religious and social confusions of different periods. This guidance continued

further through the disciples. So, Qadri school of thought has always been having great popularity. Then, many branches of Qadri Sufi families came into being of the fashion of traditional ancestral and tribal systems in sub-continent. Here we mention various Qadri Sufi Families popular in Pakistan.

FAMOUS QADRI FAMILIES IN PUNJAB PROVINCE

NOSHAHIFAMILY:

In the history of Hindustan, 10th Hijri has a special status, as during this period, different religious movements started here in Hindustan. For the preaching and propagation of Islam, especially in Punjab, when the groups of Philosophers of Marwa-u-Nahar came to Hindustan during the government of Akbar, certain Irani scholars also moved in. The movements of Mahdawi and Saqari and the revival of Chisthi order are particularly mentionable.

When Akbar's religious concepts became the topic of discussion among scholars in mosques, then Mullah Abdul Qadir Badayoni and other disciples of 'Shariat' participated in this discussion enthusiastically, and Naqshbandi order flourished. Hazrat Abdul-Haq Muhadas Dehlwi was active enough for the education and propagation of 'Ilm-e-Hadess' while Akbar's 'Deen-e-Ilahi' had created restlessness among Muslims. Qadri order also took a turn in this century. The caliph of Khawja Baqi Billah (Naqashbandi order), Sheikh Ahmad Sarhandi and the founder of Qadri Noshahi order, Haji Muhammad Nosha GanjBakhs, were the two personalities of this period who influenced spirituality a lot.

Hazrat Nosha GanjBakhsh was born in 1014 Hijri (1605 A.D) in Ghagawali (Tehsil Phalia). He got his primary education from his father Hazrat Ala-ud-Din Husain Ghazi and received the spiritual

blessings from Hazrat Sakhi Shah Sulaiman Noor Bhalwali. He had a miraculous personality. During the reign of Shah Jahan, he came to Lahore and inspired more than two lakh people to embrace Islam.⁽⁹⁾ In oriental college Magazine (1965-66), Molvi Ahmad Ali Chishti writes about Hazrat Nosha Ganj Bakhsh in the fourth chapter of his essay "Qasar-e-Aarfan in such a way:

"Hazrat Nosha Noshahrwi was blessed by Qadri family. He was a spiritual guide and a serene dervish and had a high status in the training and education of the disciples. He made them above of the apparent phases of qualities with his slight attention but first, purified them through the hardships of trial. He lived long"⁽¹⁰⁾

The prediction made by Hazrat Nosha Ganj Bakhsh's great grand 'Murshad', Hazrat Sayyed Mubarak Haqani to his beloved disciple Khawaja Ma'arroof Chishti (who was the grand Murshad of Hazrat Nosha Ganj Bakhsh and had the blessings of two orders, Chishti and Qadri and listned Smaa (Qawali)) about his order proved exactly the same. He had said:

A new family of 'Tasawaf' will emerge from him. So, the famous branch of Qadri order, Noshahi Qadri is connected to Hazrat Khawja Ma'arroof Chishti because of Hazrat Nosha Ganj Bakhsh."

Noshahi family evolved from Hazrat Nosha Ganj Bakhsh (1014-1103Hijri) and this is so much popular for its thoughts of harmony among different religions and doctrines. The superb qualities like freedom of thought and generosity of heart are the characteristics of this family. That's why, it is a renowned family of Qadri order, not only in Pakistan but it has been becoming famous all over the world. Noshahi family is not devoid of poetry and the memories of approximately 575 Noshahi poets have been published. The work of Sayyed Sharif Ahmad Sharafat Noshahi has been published by Dr.Arif

Noshahi after proper re-arrangements.

FAZLI FAMILY

The second renowned Qadri Family is Fazli. This Family is connected with Hazrat Fazil Btalwi. From the descendants of Hazrat Abdul-Qadir Jelani a saint of eighth generation, Hazrat Sayyed Bade-u-Deen Shaheed came to the sub-continent with some other saints in 902 A.H (1496-97 A.D) and lived in a village 'Chak Qazian' (District Sialkot). Along with him, another saint Hazrat Imam Ali also came to Hindustan. Both these saints conveyed the message of Islam to the people in its true spirit, and in the recompense of this noble cause , the infidels killed Hazrat Bade-u-Deen on the 5th of Rabi-us-Sani, 904 A.H (1498-99A.D). Hazrat Fazl-u-DiRn Batalwi was from his generation. He was born in Chak Qazi (District Shakar Garh) in 1070 A.H (1621A.D). His father Hazrat Sayyed Aanayat-ul-Allah had the rank of 'Qazi-ul-Qaza' in Mughal period.

Hazrat Fazil-u-Din Batalwi was a great scholar and a good poet of Persian, Arabic, Urdu and Punjabi languages. He was benefitted from different schools of Sialkot and Lahore.⁽¹¹⁾

He took the turban of Qadri order from Hazrat Sheikh Muhammad Tahir Bandagi in dream. Afterwards Hazrat Tahir Bandagi gave him a hint to turn towards Sheikh Ahmad Afzal Klanuri. So, he became the disciple of Sheikh Afzal Klanuri who made him able to cover the high steps of manner. After that, in Qadri Fazli order, thousands of people became his followers. He established a great school, in Batala Sharif, called 'Madrissa Qadri Fazli'. This became a great educational institution of sub continent. In 'Jawahir-e-Tasawaf', there are samples of his Arabic, Persian, Hindi, and Punjabi poetry. He gave the annotation of "Qasida Gousia" by the name of 'Bayan-ul-Asrar and it is considered as a distinct annotation.

According to a narrative, he had written about hundred books which were wasted during the hard times. He died in 1151 A.H (1738 A.D) at the age of 72. His tomb is in Batala Sharif.

This was the very family of scholars and Sheikhs that supported the idea of Pakistan. That's why, many Sufis of this family came to Lahore and started living here. They established their spiritual centre here. From his family, Sayyed Nazar Muhay-u-Din Rizwan and his son Badar Muhay-u-Din Rizwan and his son Badr Muhay-u-Din Rizwan gave special attention to 'Darsgah Fazlia' and established 'Jamia Qadri Fazli' not only in Lahore but also in Joharabad, Sahan pad (Gujrat), Kallowaal Hujra (Sialkot), Karhti District Kotli (Azad Kashmir).

There are branches of this order in every corner of the sub-continent like Noshahi family, Fazli family and others. Many great poets of Arabic, Persian, Urdu and Punjabi belonged to Fazli family.

A son of Hazrat Fazil-u-Din Batalwi, Sayyed Gulam Qadir Shah Batalwi and the grandson Sayyed Gulam Gaus were also great poets.⁽¹²⁾

Fazli Colony of Fazli Qadri Family is situated on Firoz Pur Road Lahore, from where thousands of people are benefited till now. This order is still spreading its blessings in Bangladesh and Afghanistan.

MUQEEMI FAMILY

This family is connected with Shah Muqem Mahkam-u-Din Qadri Bin Shah Abu-ul-Mua'la. He was born in 1599 and became the disciple of Hazrat Shah Jamal-ul-Allah Sani Hayat-ul-Meer Zinda Peer, who was the nephew of Hazrat Sayyed Abdul-Qadir Jilani. His lineage meets Hazrat Abdul-Qadir Jilani Hazrat Mian Muhammad Bakhsh belongs to this family and he wrote 'Tazkrah Muqemi' in

Persian. This 'Tazkrah' includes 'Hamad' 'Naat' and 'Madah' of Sahaba Karam, Hazrat Gaus Pak, Hazrat Meeran Bahawal Shair and Hazrat Shah Abu-ul-Mua'la and also the letters to Hazrat Hayat-ul-Meer and Hazrat Sayyed Muhammad Muqeem. After that, there come the remembrance of Sayyed Saif-ur-Rehman Hazrat Shah Muhammad Ameer, Sayyed Peer Shah Ghazi Qalandar, the place of Ghazi Qalandar's seat, his first Caliph Baba Din Muhammad, second Hazrat Mian Dhairo, third Mian Jewan Wali, fourth Mian Shams-u-Din respectively. Then the father of Shams-u-Din, Hazrat Mian Muhammad Bakhsh and his sons are mentioned respectively. In this 'Tazkrah', the qualities of these saints, their work for Islam, and the methods of preaching have been stated. ⁽¹³⁾

Thus, Muqeemi family is a great family who gave a special attention towards the preaching of Islam and the training of Muslims in Punjab and especially in Kashmir.

SARWARI FAMILY

This family is renowned for Hazrat Sultan Baho Sarwari Qadri. He blessed many people in Sindh, Punjab, and Balochistan, rectified them morally and showed them the path of recognition of true Creator. His Caliphs conveyed his message at different places of Sindh, Punjab and Balochistan and turned the people towards spiritual, moral and social rectification. Dr. Memon Abdul-Majeed Sindhi has mentioned some of his caliphs in 'Sufi Movements in Pakistan' in such a way.

1. Sultan Norang Khatrani (Daira Ismail Khan)
2. Mullah Mua'la Mseewi (Dhadhar, Balochistan)
3. Mohsin Shah Gillani (Ghotki, Sindh)
4. Sultan Abdul-Raheem Ambalwi (he was the caliph of Mohsin Shah Gillani, lived in Macca for some period, came back and lived in

Kachi (Balochistan), Shikarpur (Sindh), and Daira Gazi Khan (Punjab) for some time and at last started to live in Ambwala and his tomb is also there.)

5. Gul Muhammad Sindhi (Kot Mithan)
6. Hafiz Muhammad Gojar Khan (D.G Khan)
7. Muhammad Sadique (D.G. Khan)
8. Molvi Taj Muhammad Mian Jogoth (Shikarpur)
9. Khair Muhammad (Dargah Shah Baho)
10. Allah dad (Kohistan.e.Maghribi)
11. Sayyed Bakhir Shah Bukhari (Bahawalpur).
12. Mahmood Mastana Chandia⁽¹⁴⁾

These are some of those families which enlightened different regions of Pakistan with their spiritual blessings.

In Balochistan Province

Qadri Tahiri Baghdadi Family:

This order is connected with Sayyed Muhammad Tahir Alla-o-Din Qadri Al-Gillani who is from the family of Hazrat Sayyed Abdul Qadir Jilani Gaus-e-Azam.

He came to Quetta from Iraq (Baghdad) to preach and to rectify people. Afterwards, he published many books comprising of his preachings and distributed them among people. Some of his books are :

1. Mahboob Subhani
2. Tohfa-tul-Tahiri Fil-Aorad-ul-Qadri
3. Sawaneh Umri Hazrat Gaus Azam (English)
4. Fatooh-ul-Gaib (English Translation)
5. Shajra -hae Qadria and Wazaif, etc.

In 1965, he came to Lahore from Baghdad, kept himself in the

mosque, in front of the golden gate of tomb of Data Sahib and then went to Quetta. But he ordered that there would be Darbar-e-Gausia in Lahore. That's why, when he died, his sons, Sayyed Mahmood Muhaey-u-Din, Sayyed Abdul-Qadir Jamal-u-Din and Sayyed Peer Muhammad Zia-u-Din Qadri buried him in Lahore according to his will.

This family not only opened new ways of moral preaching but also gave benefits through the books and laid the foundation of a new Qadri family and the saints of this family established a big library in Quetta, which is flourishing under the supervision of his sons.⁽¹⁵⁾

His father Sayyed Mahmood Hamid-u-Din was also a great saint who spent all his life in preaching and propagation of Islam. Like the other religious leaders, this family firmly abided by piousness, worship, vigil and Shariat-e-Muhammadi.⁽¹⁶⁾

This family is called Tahiri Baghdadi because he founded this family in Quetta and spread Qadri order in Balochistan. He died on Friday, 7 June 1991. His tomb is in Township Lahore.

FAMOUS QADRI FAMILY IN SINDH PROVINCE

QADRI RASHIDI FAMILY

The family of Paghara Peers in Sindh is famous with the name, Rashidi Family. This family is a sacred branch of Lakyari Sayyedani of Sindh. Their lineage meets Hazrat Imam Ali bin Musa who is buried in Mashhad, a sacred city of Iran. From his generation Sayyed Ali Kulli came to Sindh in fourth century A.H and next in his generation Shah Sadar was a great saint. His tomb is in 'Lukki' near 'Sehwan'. There is remembrance of Shah Sadar in Hazrat Khawja Usman Harooni, "Anees-ul-Arwah" in Hazrat Moen-u-Din Chishti Ajmeeri's "Daleel-ul-Aarfeen" and in Hazrat Baba Fareed Shakar

Ganj's 'Asrar-ul-Aulia' and 'Rahat-ul-Qaloob'.⁽¹⁷⁾

From Lakkayari family, Khattan Shah left 'Lukki' and started to live in Rasool pur near Gunbut (District Khairpur Sindh). Among the children of Sayyed Khattan Shah, Peer Muhammad Baqa was born in 1723 and his lineage is as follows: "Sayyed Muhammad Baqa, the son of Sayyed Muhammad Imam, the son Sayyed Fatah Muhmmad, the son of Sayyed Shukar Allah, the son of Sayyed Usman, the son of Sayyed Khattan Shah."⁽¹⁸⁾

Sayyed Muhammad Baqa became the disciple of Makhdoom Muhammad Ismail (a saint of Naqshbandi order of "Paryalo" Khairpur) in order to get religious education. Because of his advice, he became the disciple of Sayyed Abdul-Qadir Shah of Qadri order and benefitted spirтуally. After becoming a disciple of Qadri school of thought, he changed lives of many people and travelled to the remote areas of Sindh in order to preach Islam and to rectify people spirтуally, morally and socially. He was a Sindhi poet. He had four sons:

1. Sayyed Abd-ur-Rasool Shah
2. Sayyed Muhammad Saleem Shah
3. Sayyed Muhammad Arshad Shah
4. Sayyed Ali Murtaza Shah.

It is said that Nabi Kareem (S.A.W) bestowed him turban of honour spirтуally and ordered to give it to one of his sons who would be the leader of his time. Hazrat Peer Muhammad Baqa found the hinted spirтуal traces in Hazrat Peer Muhammad Rashid Shah and gave him the turban of honour. In this way, Hazrat Peer Muhammd Rashid Shah's descendants are called "Paghara".⁽¹⁹⁾

Peer Muhammd Rashid Shah was born in 1857 and secured his primary education from an able disciple of his father

Zain-ul-A'bDin. Then he was admitted in the school of Makhdoom Faqeer-ullah Alwi in Shikarpur, Sindh. After great mortification and rectification, he became the disciple of his father and took his seat after him. He set on many journeys in Sindh and Balochistan in order to give guidance, to preach Islam, to rectify the society and to provoke the spirit of 'Jehad.' He blessed thousands of disciples and followers spiritually and made a party against the British.

During his journey of Balochistan, he met Zaman Shah son of Taimoor Shah (the grandson of Ahmad Shah Abdali), who gave him a flag as a gift and he gave it to his son Sayyed Yaseen Shah. That's why, the generation of Sayyed Yaseen Shah become famous with the name of "Jhanda walay Peer". While the caliphs of Peer Muhammad Rashid Shah came forward as Rashidi Qadri family. Many Sufis from his Caliphs rebelled against the British during the freedom movement, and many battles.

Rashidi Family is the most popular family in Sindh and also an important participant in national politics.⁽²⁰⁾

FAMOUS QADRI FAMILY IN KHAYBER

PAKHTUN KHAW:

HUSAINI QADRI FAMILY:

In Sarhad, Husaini Qadri Family is renowned because of Hazrat Sayyad Husain Badshah Qadri who was born in 1023 A.H (1614 A.D) in Thatha. His lineage meets Hazrat Abdul- Qadir Jilani in sixteen ways. His father's name was Sayyed Abdullah Qadri. He became the disciple of his father and got primary education from him. He started to teach at the age of sixteen after completing initial education. He was married in the family of Koatla Mohsin Khan (Peshawar). Sayyed Zain-ul-Abidin was his son and a great Sufi of his time. Second time, he was married in the family of Hazrat Sayyed Ali

Tirmizi and got two sons, Sayyed Shah Muhammad Guas Qadri and Sayyed Ali Qadri.

He travelled many times in his life and not only continued the series of his preachings but also built many mosques in Gujrat, Kathiawar and all over Hindustan. He appointed his caliphs and spread his thoughts. He gave the same message on his return in Kashmir and gave his younger brother Hazrat Shah Muhammad Fazil the 'Khilafat' in Kashmir, and came back to Peshawar. He also visited Kabul many times. He also took many Sheikhs and Sufis with him who blessed others, even the Governor of Kabul became his disciple. His family is famous with the name of Husaini Qadri Family in Peshawar and in the regions around it, and many Caliphs and Sheikhs of this family are spreading their blessings.⁽²¹⁾

The son of Sayyed Husain Badshah, Hazrat Sayyed Shah Muhammad Gaus Qadri came to Lahore and lived for some time with Hazrat Mian Meer. His tomb is outside the 'Delhi Darwaza' of Lahore. So, we see that Husaini Qadri Family's great son Hazrat Hasan Badshah started his journey from Sindh and blessed the people at many places of Pakistan and at last died in 1703 in Peshawar, a city of Sarhad. His tomb is in Muhallah Yakkatoot of Peshawar where his big and splendid 'Dargah' is situated.

In this way, the sub-branches of Qadri order are scattered due to the connection with these families and not only have maintained their separate identity but also are inter connected inwardly. In the journey of 'Ishq', these disciples consider mutual companionship as the real objective, but because these orders have the colors of the civilization and culture of sub-continent, that's why they are so much popular.

References

1. Qalaydal - Jawahar, M. Yahya Nadvi
(Madina Publishing Company Karachi, 1978) Pg: 55
2. Tazkra Qadria , Peer Syed Alaw din Qadri (Shahrah Algillani,
Quetta, 1984) Pg:33
3. Safinatul - Aulia, Darashikoh, Hanfi Qadri ,Urdu Translation;
Muhammad Ali Lutfi, (Nafees Acadmy Karachi) Pg:63
4. Tafheemat, Shah Wali Allah urdu Translation (Lahore 1957), Pg:76
5. Pakistan mein Sufiana Tehriken, Dr: Abdul- Majeed Sindhi
(Sangmeel Publications, Lahore 1994), Pg: 84
6. Khitta Pak Uch, Masood Hasan Shahab (Urdu Acadamy
Bahawalpur 1967), Pg: 250
7. Tehqiqat-e-Chisti, Noor Ahmed Chisti (Printed Lahore 1864),
Pg:224
8. Sufi Saints and state power the Pirs of Sindh , F.D Ansari
(Vanguard Books Ltd, Lahore, 1992), Pg: 20
9. Sharif-ul-Tawarikh, Sharif Ahmad Sharafat Noshahi, Vol II,
(Adara Ma'ruf Noushahia, Gujrat 1984) Pg: 112
10. Oriental College Magzine (Oriental College Lahore 1965), Pg: 87
11. Jawahar-e-Taswaf (Majmua Kalam Fazli Shuara (Darbar Qadria
Fazlia, 1375 A.H Lahore) Pg: 34
12. Ibid
13. Bostan Qalandri, Translation of Tazkra Muqimi; Malik
Mohammad, (Malik G. Noor Ahmad & Sons, District Jehlum)
14. Pakistan Mein Sufian Tehriken , Dr. Abdul Majeed Sindhi, Pg:161
15. Tazkra Qadria by Sayyed Ala-u-din al Qadri al Gilani
(Shahra-Algilani Quetta,1984) Pg: 24

16. Tazkra Sufiay Balochistan , Dr. Inam-ul-Haq Kousar, (Markzi urdu Board 1976) Pg: 162
17. Pakistan mein Sufiana Tehreiken by Dr. Abdul Majeed Sindhi
18. Ibid Pg: 108
19. Ibid Pg: 111
20. Ibid Pg: 112
21. Tazkra Uluma-u-Mashaikh Sarhad , M.Ameer Shah Qadri (Azeem Publishing House Peshawar) Pg: 23

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:64, Jan.-june. 2010, pp 17-24

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری جون 2010ء، مسلسل شمارہ 64

AN ACOUSTIC ANALYSIS OF THE VOWELS OF THE CONTEMPORARY STANDARD PUNJABI

* Umar-ud-Din

* Muhammad Kamal Khan

Abstract

Punjabi, a descendant of Sauraseni Prakrit, is a modern Indo-Aryan language. It “is the most important of the North-Western group of New Indo-Aryan languages” (Campbell, 1991). It is ranked among the top 20 most widely spoken languages in the world and is written in Gurmukhi, Shahmukhi, and Devanagari scripts. It is among the richest world languages in view of the number of dialects. In the present article I have undertaken the acoustic analysis of the vowels of the standard Punjabi which is called the Mahji dialect. Results on vowel formant frequencies and durations using the PARAAAT software are presented for the monophthongs uttered by illiterate suburban people of Lahore. The measurements support the division of the vowels into central, long and short vowels given in the Encyclopedia of Language & Linguistics (2006). The study disagrees to the division of the vowels given by George L. Campbell (1991).

INTRODUCTION

Punjabi, the most spoken language of Pakistan, is spoken as first language by over 44.15% of Pakistanis. In Pakistan, it is the provincial language of Punjab, (Pakistan) the second largest and the most populous province of Pakistan. It is one of the 22

** Lecturer, Research Scholar Department Of English, Govt. Islamia College

languages with official status in India and the first official language of Punjab (India) and Union Territory State Chandigarh and the 2nd official language of Haryana, Himachal Pradesh and Delhi. According to the Ethnologue 2005 estimate, ⁽¹⁾ there are 88 million native speakers of the Punjabi language and this makes it approximately the 11th most widely spoken language in the world. According to the 2008 Census of Pakistan, there are 76,335,300 native speakers of (Various Dialects) Punjabi in Pakistan and according to the Census of India, there are 29,102,477 (Eastern Dialects) Punjabi speakers in India. ⁽²⁾ Punjabi is also spoken as a minority language in several other countries where Punjabis have emigrated in large numbers, such as the United States, Australia, the United Kingdom (where it is the second most commonly used language) and Canada, where in recent times Punjabi has grown fast and has now become the fourth most spoken language. Punjabi is the 2nd most common language in the UK after English and the 4th most common spoken language in Canada after English, French and Chinese.

“On the religious and cultural plane, the language has a very special significance for the Sikhs, whose holy book, the *Adi Granth*, is the oldest text in the Gurmukhi script (1604). The word *Gurmukhi* means ‘from the mouth of the guru’. There is a considerable body of the medieval Panjabi literature. Today, the language is the natural medium in the state of panjab for education, the media, and a large and flourishing literature”⁽³⁾

(Campbell, 1991).

“Punjabi language has many different dialects, spoken in the different sub-regions of greater Punjab. The Majhi dialect is

Punjabi's prestigious dialect, and is spoken in the historical region of Majha, which spans East-central districts of Pakistani Punjab and the Indian State of Punjab. The Language Punjabi today generally refers to "Eastern Punjabi" based on the Majhi, Malwi and Doabi dialects.” (4) “The colloquial language falls into three fairly well-defined groupings:

- 1 Central: the Majhi (Amritsar/Lahore) dialect which provides the basis for the literary language.
- 2 The Dogri group in northern Panjab;
- 3 The more markedly divergent western dialects which gradually merge into Lahnda”. (5) (Campbell, 1991)

Majhi has been chosen as the standard dialect of the Punjabi language by George Abraham Grierson in his *Linguistic Survey of India* (1904-1928). (6) The vowel system of the standard Punjabi described by Grierson and others consists of long and short vowels. Punjabi contains ten vowels. Three of them are short vowels /ɪ/, /ʊ/, /ə/, whereas seven are long out of which /i:/, /e:/, /æ/ are front vowels and /u:/, /o:/, /ɔ:/ are back vowels and /ɑ:/ is a central vowel. In Shahmukhi, these vowels are represented with help of four long vowels Alef Madda, Alef, Vav and Choti Yeh and three short vowels Arabic Fatha – Zabar, Arabic Damma – Pesh and Arabic Kasra – Zer. The last two long vowels are also used as consonants. Hamza is a special character and always comes between two vowel sounds as a place holder. The ensuing list of vowels has been given by Grierson:

ɪ, i:, ʊ, u:, e, ə, o, ɔ: æ, ɑ:, (7)

George L. Campbell (1991) has given the following vowels: (8)

Short: ɪ, ʊ, ə,

Long: i, u, e, ɔ, æ, ɑ,

The vowels in *Encyclopedia of Language & Linguistics (2006)* are as follows. (9)

ɪ, i:, ʊ, u:, e, ə, o, ɔ: æ, ɑ:,

Online Wikipedia has the vowels as follows. (10)

Table.1

	Front	Central	Back
Close	ɪ:		u:
Near-Close			
Close-mid	E:	ə:	o:
Open	E:	ɑ:	ɔ:

Punjabi is characterized as time-syllable language, but stress cannot be ignored in Punjabi. All these vowels occur in stress and unstressed syllables. Punjabi vowels may be oral or nasal. The distinction is phonemic: /gɑ:/ ‘sing’ and /gã/ ‘cow’.

Table.2

æ	/bætʰ/	Sit	u:	/bu:ʈɑ:/	a plant
æ	/bæ/	Sit	u:	/lu:la:/	a cripple
ɑ:	/bʰɑ:nə/	Pretext	u:	/lu:mbdɪ/	a vixen
ɑ:	/ja:r/	Friend	ɔ:	/ɔ:k/	people
ɑ:	/dɑ:l/	Pulse	ɔ:	/rɔ:g/	grief
ɑ:	/sa:g/	a kind of vegetable	ɔ:	/ʃɔ:k/	eagerness
ɑ:	/ma:l/	Wealth	i:	/li:k/	line
ɑ:	/sa:l/	Year	i:	/si:ɲ/	the act of ploughing a field for one time

a:	/p ^h a:r/	Weight	i:	/vi:r/	brother
e	/beɪ/	Friend	i:	/k ^h i:r/	a kind of sweet dish
e	/beɪ/	Daughter	o:	/tə/	a piece
e	/beɪa:/	Son	o:	/lə/	a water container
e	/ɛr/	Your	o:	/mo:ɛa:/	fat
e	/mer/	My	o:	/tʃ ^h o:ɛ/	little
ɪ	/kɪ/	a nail	ʊ	/p ^h ʊ/	flower
ɪ	/sɪ/	Head	ʊ	/gʊ/	sweet
ɪ	/dɪ/	Heart	ʊ	/tʃ ^h ʊr/	a small knife
ɪ	/mɪ/	Meet	ʊ	/mʊ/	price
ɪ	/tɪ/	Mole	ə	/mæk ^h ən/	butter
ə	/məɛr/	a pea	ə	/gəl/	a cheek

The list of the Punjabi diphthongs is not exhaustive. Many diphthongs are present. The diphthongs have not been given by Greirson and many other contemporary writers.

Table.3

Diphthongs		
ao	/dʒao/	Go
ao	/rao/	The name of a caste
əɪ	/gəɪ/	(she) went
əɪ	/ləɪ/	Got
ɪə	/lɪə/	Got
əe	/gəe/	(they) went
aɪ	/maɪ /	an old woman
aɪ	/dɪaɪ/	a midwife
ɔɪ	/mɔɪ /	Dead

METHODOLOGY

Ten informants (five males and five females) were selected for the

measurement of the formants. The informants were taken from the rural areas in the suburbs of Lahore. The illiterate informants were selected to get a data that could be safe from the influence of the other languages. The informants also belonged to different age groups. They were asked to read the monophthongs and words given in front of these monophthongs in the table.1. The software PARAAT was used to take the measurements. Duration, F1 and F2 of the nonophthongs uttered separately as well as in the words were taken down and their average has been given in the table. 4.

Table.4

Vowel	Average Duration	Average F1	Average F2
i:	.295	355.7	2258
E	.289	476	2070
Æ	.337	687	1714
a:	.377	718	1201
O	.299	506	748
ɔ:	.297	567	929
u:	.284	385.9	808
ɪ	.135	416	2107
ʊ	.144	416	869
ə	.138	657	1201

The monophthongs have been plotted according to the measurements given in the table.4.

250												
300												
350												
400	i:								u:			
500	ɪ								ʊ			
550	e								o			
600												
650	æ			ə								
700												
750	ɑ:											
	2400	2000	1800	1600	1400	1200	1000	800	600	400	200	
	Front			F2-F1(Hz)				Back				

PRESENT ACOUSTIC ANALYSIS

The present acoustic analysis supports the vowel charts given in the *Encyclopedia of Language & Linguistics*⁽¹¹⁾ and online Wikipedia.⁽¹²⁾ Grierson has not divided the vowels into long and short vowels. George L. Campbell has only divided the vowels into long and short vowels.⁽¹³⁾ So, the present analysis supports the division of vowels into long, short, and central vowels given in the *Encyclopedia of Language & Linguistics (2006)*⁽¹⁴⁾ and *Wikipedia*.⁽¹⁵⁾

Conclusion

Our Study Suggests that a detailed analysis of the vowels of the Punjabi language is needed. There is not an agreement among the linguists on the exact number and division of the vowels of the Punjabi language, linguists are also not clear about the diphthongs used in the Punjabi language. A scientific analysis is the need of the time. Our acoustic analysis suggests that the vowels of the

Majhi dialect of the Punjabi language should be divided into three groups: the short vowels /ɪ/, /ʊ/, the long vowels /i:/, /e:/ /u:/, /o:/, /ɔ:/ and /æ/ and the central vowels /ə/, /ɑ:/.

References

1. Gordon, Raymond G., Jr. (ed.), 2005. *Ethnologue: Languages of the World*, Fifteenth edition. Dallas, Tex.: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com/>.
2. (<http://www.answers.com/topic/punjabi>)
3. Campbell George L. 1991. *Compendium of the World's Languages*. London: Routledge p.1085.
4. (<http://www.answers.com/topic/punjabi>)
5. Campbell George L. 1991. *Compendium of the World's Languages*. London: Routledge p.1085.
6. Grierson G.A. (1916). *Linguistic Survey of India*. Vol.III. Delhi: Motilal Banarasidas. (Reprinted 1967) P.609
7. Grierson G.A. (1916). *Linguistic Survey of India*. Vol.III. Delhi: Motilal Banarasidas. (Reprinted 1967) P.626
8. Campbell George L. 1991. *Compendium of the World's Languages*. London: Routledge p.1086.
9. 2006. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. London: Elsevier P. 293
10. (<http://www.Wikipedia.com/topic/punjabi>)
11. 2006. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. London: Elsevier P. 293
12. (<http://www.Wikipedia.com/topic/punjabi>)
13. Campbell George L. 1991. *Compendium of the World's Languages*. London: Routledge p.1086.
14. 2006. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. London: Elsevier P. 293
15. (<http://www.Wikipedia.com/topic/punjabi>)

ISSN: 1992-6545

- Editor : Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid
- Deputy Editor : Dr. Naveed Shahzad
- Editorial Board: Dr. Saeed Khawar Bhutta, Dr. Naheed Shahid,
Dr. Nabila Rehman, Dr. Anjum Rehmani,
Dr. Younas Ahqer (Pakistan)
Dr. Karnail Singh Thind (India)
- Advisory Board: Dr. Syed Akhtar Hussain Akhtar,
Dr. Abdul Razzaq Shahid, Dr. Suryya Ahmad
Dr. Shahid Kashmiri, Khalid Hamayoun,
Imran Khalid (Pakistan)
Dr. Staish Kumar Varma (India)
- Composer : Muhammad Sudheer
- Printing : Punjab University Press, Lahore
- Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
- E-mail : info@punjabi.pu.edu.pk
- Tel./Fax No. : 042-99210834
- Price : Rs. 150/- (in Pakistan)
: US \$. 08/- (Abroad)